

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут соціально-гуманітарного менеджменту
Кафедра української мови і літератури

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему «Вербалізація психоемоційного стану героїв роману
Анатолія Дімарова “Біль і гнів”: прагматичний аспект»

Здобувачки вищої освіти
за другим (магістерським) рівнем
2-го року навчання групи МУф-61
спеціальності 035 «Філологія»
освітньо-професійної програми
«Українська мова і література»
Авдейчик Тетяни Валентинівни

Керівник – кандидат педагогічних наук,
старший викладач
кафедри української мови і літератури
Національного університету «Острозька академія»
Столяр Зоя Володимирівна
Рецензент – кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри стилістики і культури
української мови Рівненського державного
гуманітарного університету
Шульжук Наталія Василівна

Острог, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ В ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЯХ.....	8
1.1. Психологізм як один із напрямів лінгвістичних досліджень.....	8
1.2. Психолінгвістичний аспект вербалізації емоцій.....	18
1.3. Прагматичний підхід до вивчення мовних явищ як один із напрямів розвитку сучасних лінгвістичних студій.....	28
РОЗДІЛ 2. ЛЕКСИЧНИЙ РІВЕНЬ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ГЕРОЇВ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ З УРАХУВАННЯМ ПРАГМАТИЧНОГО АСПЕКТУ КОМУНІКАЦІЇ НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ АНАТОЛІЯ ДІМАРОВА «БІЛЬ І ГНІВ».....	42
2.1. Психоемоційний стан дитини в комунікативній ситуації з батьками.....	42
2.2. Особливості омовлення емоцій героїв у комунікативних ситуаціях між чоловіком та дружиною.....	47
2.3. Лексична репрезентація психоемоційного стану героїв у стосунках хлопець – дівчина.....	52
2.4. Репрезентація психоемоційного стану героїв роману у комунікативних ситуаціях в умовах війни: гендерний аспект.....	58
РОЗДІЛ 3. СИНТАКСИЧНИЙ РІВЕНЬ МОВИ З ПОГЛЯДУ ПРАГМАТИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ.....	70
3.1. Прагматичний потенціал речень як мовних одиниць.....	70
3.1.1. Питальні речення як прагматично забарвлені синтаксичні одиниці.....	71
3.1.2. Прагматичний потенціал спонукальних речень як синтаксичних одиниць.....	77
3.2. Прагматичний потенціал окличних речень як емотивно забарвлених одиниць.....	82
3.3. Незакінчені (обірвані) синтаксичні конструкції як репрезентанти психоемоційного стану.....	86
ВИСНОВКИ.....	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	96
ДОДАТКИ.....	102

ВСТУП

Актуальність дослідження. XXI ст. стало поштовхом багатьох змін, що стосуються всіх сфер життєдіяльності людини, проте одним із пріоритетних потреб соціуму стало виховання компетентного обізнаного комуніканта, який є функційно грамотною особистістю, здатною знайти вихід із будь-якої ситуації та вміти обрати правильне рішення. Ключовим у цьому випадку є комунікативна компетентність мовця, оскільки саме засобами слова можна не тільки обмінюватися інформацією та думками, а й досягати поставлених цілей, здійснювати вплив на співрозмовника, що допоможе досягнути комунікативних інтенцій.

Ця світова тенденція має безпосередній вплив і на сучасне мовознавство, результатом чого є розширення проблематики науки, поява нових напрямів дослідження. Натрапляємо на низку теоретично-практичних праць, які відповідають одній із основних засад розвитку лінгвістики – антропоцентричному підходові до вивчення мовних явищ, адже вже тривалий час науковці вивчають людину як творця мови. Актуальним для досліджень стає не лише суто мовна структура, а й людський чинник: як те, що є в мові, людина використовує в певній комунікативній ситуації. Мову розглядають як знаряддя, за допомогою якого мовна особистість стає учасником різних типів дискурсу.

Проте з розвитком антропоцентризму лінгвістика починає взаємодіяти з іншими галузями: літературою, філософією, історією, журналістикою, методикою та іншими. Особливу увагу в лінгвістичних дослідженнях зосереджено на психічних явищах, тому окремо виділимо тісний зв'язок мовознавства із психологією та дисципліну, яка утворилася на межі цих двох наук, – психолінгвістику. Психолінгвістичний аспект дослідження мовних явищ розглядає людину як суб'єкт мовленнєвої діяльності й носія мови, а також процеси спілкування та комунікації в суспільстві, учасником яких і є мовець.

Окремо зауважимо, що на сучасному етапі розвитку психолінгвістичної науки важливими є дослідження психоемоційного стану людини, її емоцій,

процесів породження і сприйняття мовлення, які безпосередньо пов'язані із прагматичним аспектом вивчення мовних явищ, тобто впливом суб'єктів один на одного за допомогою мовних засобів. У межах прагматичної лінгвістики порушують низку проблем, що стосуються адресата й адресанта, їхньої взаємодії під час спілкування, ставлення один до одного, комунікативної спрямованості висловлювання («іллокутивної сили»), характеру самої комунікації, суб'єктивних чинників, які впливають на неї (місце, час, спосіб тощо).

Психолінгвістичний та прагматичний аспект дослідження людських емоцій, у яких проаналізовано особливості їх репрезентації за допомогою мовних засобів, порушено в працях учених: В. Апресяна, Н. Арутюнової, Ф. Бацевича, І. Кость, Н. Негрич, Б. Нормана, Є. Петренка, І. Пініч, К. Соколової, В. Шаховського та інших. У наукових розвідках вище згаданих дослідників проаналізовано як окремі аспекти дослідження психоемоційного стану, так і здійснено загальний аналіз мовних одиниць, складником яких є емотивний компонент. Наприклад, І. Пініч детально аналізує семантику, функціонування та емотивний потенціал окличних конструкцій. Н. Негрич досліджує особливості вербалізації емоцій засобами фразеології, зокрема акцентовано на фразеологічних одиницях, що найменуєть негативні емоційні стани. К. Соколова досліджує емотивні висловлювання на матеріалі російської та англійської преси, серед яких – синтаксичні повтори, окличні, питальні та парцельовані конструкції. Зауважимо, що всі дослідження вагомим для лінгвістики, демонструють її невичерпний потенціал та появу нових напрямів вивчення мовних явищ, що зумовлено комунікативно-прагматичним підходом.

Мета магістерської роботи – проаналізувати лексичні та синтаксичні одиниці як прагматично забарвлені репрезентанти психоемоційного стану героїв роману «Біль і гнів» Анатолія Дімарова.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- з'ясувати сутність поняття «психологізм» та проаналізувати його особливості як одного із напрямів мовознавчих досліджень;

- дослідити проблему вивчення психологічних категорій «емоція», «психоемоційний стан» у сучасному мовознавстві;

- проаналізувати специфіку прагматики художнього тексту під час вербалізації психоемоційного стану;

- виявити прагматичний потенціал лексичних одиниць як репрезентантів психоемоційного стану героїв роману залежно від учасників спілкування та самої комунікативної ситуації;

- схарактеризувати прагматичний потенціал синтаксичних конструкцій, які передають емоційний стан героїв роману в конкретних комунікативних актах.

Поставлені завдання передбачають використання в дослідженні таких **методів:** *аналітичного* (для опрацювання науково-теоретичної бази із теми), *аналізу та синтезу* (для аналізу тексту: цілого як частин і частин як цілого), *систематизації* (для упорядкування матеріалу), *статистичного* (для визначення і аналізу статистичних даних щодо одиниць-репрезентантів психоемоційного стану героїв роману), *компонентного та текстово-інтерпретаційного аналізу* (для пояснення мовної одиниці в конкретному висловлюванні), *прагматичного аналізу* (для виявлення прагматичного потенціалу мовних одиниць лексичного та синтаксичного рівнів), *метод конверсаційного аналізу* (для пояснення вибору тієї чи тієї одиниці як найдоречнішої задля досягнення комунікативних намірів мовців).

Об'єкт дослідження – роман «Біль і гнів» українського прозаїка Анатолія Дімарова.

Предмет дослідження – прагматичний потенціал номінацій лексичного та синтаксичного рівня репрезентувати психоемоційний стан героїв роману.

Джерело фактичного матеріалу – сукупність лексичних і синтаксичних одиниць на позначення психоемоційних станів персонажів роману «Біль і гнів» Анатолія Дімарова.

Теоретичне значення роботи полягає в аналізі та систематизації теоретичних засад психолінгвістики та прагматичної лінгвістики, а також

обґрунтуванні прагматичного потенціалу лексичних та синтаксичних конструкцій виражати різноманітні психоемоційні стани людини в конкретних ситуаціях спілкування.

Практична цінність роботи. Результати наукового дослідження можуть слугувати теоретичною базою під час викладання лінгвістичних дисциплін (психолінгвістики, прагматичної лінгвістики, лінгвістики тексту) в закладах вищої освіти, під час написання підручників, посібників, наукових робіт, які охоплюють проблематику вище згаданих наук. Результати дослідження також можна використати під час здійснення компонентного, текстово-інтерпретаційного, прагматичного аналізу художнього тексту з метою дослідити мовні одиниці лексичного та синтаксичного рівнів як засобів, що містять у собі приховану інформацію й віддзеркалюють психоемоційний стан людини в певний момент мовлення перед конкретним адресатом.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українській лінгвістиці здійснено спробу комплексно проаналізувати особливості психолінгвістичного та прагматичного аспекту омовлення емоцій; описано вербалізацію психоемоційного стану героїв роману Анатолія Дімарова «Біль і гнів» з урахуванням прагматичного аспекту комунікації; комплексно досліджено прагматичний потенціал лексичних на синтаксичних одиниць на прикладі джерела фактичного матеріалу.

Апробація результатів дослідження. Основні положення магістерського дослідження було представлено у вигляді доповідей на XXVI науковій викладацько-студентській конференції «Дні науки» (м. Острог, 11–14 травня 2021 р.), Всеукраїнській студентській науково-практичній інтернет-конференції «Пріоритети філологічної освіти» (м. Рівне, 14 квітня 2021 р.), Міжнародній науковій конференції «Комплексний підхід до модернізації науки: моделі та мультидисциплінарність» (м. Вінниця, 19 листопада 2021 р.).

Публікації. Основні положення магістерського дослідження викладено в публікаціях:

1) «Особливості психологізму як одного із напрямів лінгвістичних досліджень», яку надруковано в збірнику «Студентські наукові записки Національного університету “Острозька академія”» (Серія «Гуманітарні науки») [2];

2) «Прагматичний потенціал синтаксичних конструкцій у романі Анатолія Дімарова “Біль і гнів”», що виконана у співавторстві з кандидатом педагогічних наук, старшим викладачем кафедри української мови і літератури Столяр Зоєю Володимирівною (опублікована в матеріалах I Міжнародної наукової конференції «Комплексний підхід до модернізації науки: моделі та мультидисциплінарність») [49].

Структура роботи. Дослідження містить вступ, 3 розділи, висновки, список використаних джерел і літератури (53 позиції) та додатки.

Обсяг основного тексту роботи – 93 сторінки. Повний обсяг – 102 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ В ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЯХ

1.1. Психологізм як один із напрямів лінгвістичних досліджень

У другій половині XIX ст. відбувається процес бурхливого розвитку психології як науки, який супроводжувався появою нових теорій, методик, понять, імен у цій галузі. Це вплинуло й на розвиток інших наук, які тісно взаємодіють між собою. У колі наукових інтересів учених-мовознавців стає індивідуально-психологічний механізм духовного життя носіїв мови. Саме в цей період було закладено підґрунтя індивідуальної психології, що мало безпосередній вплив і на розвиток лінгвістики, адже проблематика науки містила чимало аспектів, вивчення яких потребувало знань із інших галузей. Саме такою галуззю для мовознавства стає психологія, тому з другої половини XIX ст. індивідуально-психологічні погляди на мову стають провідними. Так у мовознавстві виникає психологізм, суть якого в тому, що в основу аналізу мовних явищ покладено спостереження над психічними процесами, що відбуваються у свідомості мовця.

У науці існує чимало визначень поняття «психологізм», яке є одним із домінантних у нашій роботі. Зауважимо, що як предмет дослідження психологізм використовують у різних науках: психології, літературознавстві, лінгвістиці, філософії, культурології, соціології, педагогіці тощо. Кожна з галузей має свою специфіку, напрями, методи, завдання й мету осмислення цього явища, у зв'язку з чим у термінологічній системі немає однозначності щодо його дефініції. Наприклад, у філософії психологізм розглядають як «суб'єктивно-ідеалістичний напрям, який уважає психологію основною філософською наукою» [46, с. 374]. Літературознавці пояснюють психологізм як «поглиблене зображення психічних явищ, душевних переживань; глибокий психологічний аналіз» [46, с. 374]. У академічному тлумачному словнику зазначено, що саме психологізм – одна з головних вимог до художньої

літератури, з чим ми погоджуємося, оскільки процес конструювання духовного світу персонажа, його думок, почуттів, переживань має вплив на формування ідеального читача. Загалом у літературознавстві сформувався його окремий напрям – художній психологізм. У вітчизняній науці дослідження цього явища розпочалося з вивчення психологічних основ художньої творчості. Дослідниця О. Золотухіна так визначає психологізм: «Художньо-образна, образотворчовиразна реконструкція й актуалізація внутрішнього життя людини, що обумовлено ціннісною орієнтацією автора, його уявленнями про особистість та комунікативною стратегією» [29, с. 14]. З вище наведеного твердження робимо висновок, що психологізм у літературі – якість художнього твору, через яку письменник відповідно до свого бачення формує картину світу, що має безпосередній вплив на створення внутрішнього світу своїх персонажів.

Особливої уваги надаємо психологізмові як об'єктові вивчення в мовознавчих студіях, у яких натрапляємо на різні погляди щодо цього явища, що зумовлено самою природою мови. З одного боку, для неї характерний психологічний вимір, оскільки мова – продукт людського мислення, а з іншого – саме в ній відображено внутрішній світ особистості, тому мова одночасно є і засобом відтворення психологізму. М. Кочерган визначає психологічний напрям у мовознавстві як «сукупність течій, шкіл, концепцій, які розглядають мову як феномен психологічного стану і діяльності людини чи народу» [31, с. 148]. Аналогічне тлумачення психологізму знаходимо і в М. Зеленька, який, окрім цього, окреслює мету й завдання напрямку: його протиставлення логічному напрямку й формальним школам; орієнтацію на психологічну наукову базу; вивчення мови в її реальному функціюванні й використанні [28, с. 105–106].

Як мовознавчий напрям психологізм остаточно сформувався на основі компаративізму в 50–60 рр. XIX ст. під впливом праць В. фон Гумбольдта, у яких здійснено спробу осмислити окремі лінгвістичні положення із психологічного погляду. Таке тлумачення мовних явищ характерне для наукового доробку багатьох науковців, зокрема Ф. Кайнца, Г. Штейнталя,

М. Лацаруса й В. Вундта, а також для українського науковця О. Потебні та його наступників. Важливо, що представники психологічного напрямку відразу відмежувались від принципів логічної школи, оскільки вважали, що категорії логіки й граматики не збігаються, бо останні специфічні, що робить неможливим їх пояснення за допомогою логічних понять.

Важливою для розвитку напрямку стала ідея В. фон Гумбольдта про мову як історичне й динамічне явище, що розвивається, тобто мову розглядали як діяльність і як продукт. Ідею запропонували Й.–Г. Фіхте та Ф.–В. Шеллінг, представники німецької класичної філософії, а в мовознавстві її реалізував саме В. фон Гумбольдт. На його думку, що більш свідомо індивід послуговується мовою, то сильніше мова впливає на його мислення. Учений стверджує, що мова як соціальне явище впливає на людину. З часом психолінгвістика сприйняла сформульоване вчення В. фон Гумбольдта про «внутрішню форму мови» як утілення світосприйняття народу («духу» народу), «мовну свідомість», проблему співвідношення мови та мислення. Науковець окреслив фундаментальні проблеми мовленнєвого спілкування, що стало важливим для розвитку психолінгвістики як науки. Важливим для взаєморозуміння комунікантів, на його думку, є спільні знання про світ, які й формують судження про зміст мовленнєвого повідомлення та мету здійснення акту комунікації. Саме концепція В. фон Гумбольдта сприяла виникненню різних напрямів дослідження в мовознавстві, зокрема й психологічному [33].

Особливість напрямку – мова як суто психологічне явище. На такий підхід до вивчення мови натрапляємо ще в працях польського лінгвіста І. Мрозинського, а також у дослідженнях засновника романського мовознавства Ф. Діца. Засновником психологізму в лінгвістиці вважають німецького філолога та філософа Г. Штейнталя. Він визначав мовознавство як психологічну науку, а мову – як психологічний феномен. Науковець убачав у мові вираження духу народу, а також сформулював методичні схеми аналізу психології мови. Він виділяв процес мовлення та вимовляння, а також здатність говорити та мовний матеріал. На його думку, у мові відображено усвідомлені

внутрішні психічні та духовні стани. Важливим є також його теоретичне положення про те, що «досліджуючи мовне мислення, мовознавство повинне орієнтуватися на психологію, а не на логіку, оскільки існує не один тип мислення, а декілька, і кожному відповідає своя логіка [52, с. 36]. У праці «Граматика, логіка і психологія» він стверджує, що «мова – це продукт розуму й водночас знаряддя розумового розвитку, а мовлення – це духовна діяльність, і, відтак мовознавство належить до числа психологічних наук, подібно до того як до психології належить вчення про мислення і волю» [33, с. 70].

У межах психологічного напрямку виокремлюють дві течії: соціальний, або колективний психологізм (етнічний психологізм) і індивідуальний психологізм. Для першої течії характерне тлумачення мови як специфічного прояву психології народу, для другої – розуміння мови як особливого механізму діяльності індивідуальної психіки, як механізму уявлень у свідомості індивіда. Якщо представники індивідуального психологізму основну увагу зосереджували на окремому індивідові та його психіці, то апологети колективного психологізму основним об'єктом вивчення вбачали психологію соціуму – народу, колективу, нації та притаманні їм як цілому психологічні вияви й процеси.

В основу концепцій Г. Штейнталя було покладено психологічну теорію В. фон Гумбольдта, але вона не була вичерпною для першого, оскільки зосереджена на психіці окремого індивіда (індивідуальний психологізм). Метою для Г. Штейнталя разом із М. Лацарусом було створити колективну психологію. На думку вченого, якщо не брати до уваги духовне середовище, у якому живе людина, не можна сформувавши повноцінне уявлення про неї, оскільки людина живе в суспільстві. До відомостей про індивідуальну психологію потрібно додавати психологію народів, яка вивчає не індивіда, а конкретну етнічну спільноту. Важливу увагу Г. Штейнталь приділяє дослідженню середовища й суспільства, у якому формується особистість. Тобто індивідуальну психологію потрібно доповнювати колективною, проте самому

Г. Штейнталю не вдалося сформувати етнічну психологію як нову царину знань.

До яскравих представників психологічного напрямку в мовознавстві належить також німецький філософ і психолог В. Вундт, який у 20-х рр. XIX ст., як і його попередники, здійснює спробу створити етнічну психологію як методологічну основу мовознавчої науки. Щоб досягнути поставленої мети, дослідник звернув увагу на джерела, у яких відтворено народу мудрість. Учений використовував мову разом із міфами, звичаями народу, щоби пояснити його психологію. Основна теоретична засада В. Вундта – у мовному процесі провідну роль відіграє не стільки інтелект, а воля як вияв психічної діяльності людини. Для вивчення процесів сприйняття та продукування мовлення учений-мовознавець використовував психологічні схеми аналізу й досліджував мову як систему і мову як здатність мовленнєвого механізму. На його думку, процес сприйняття мовлення починається зі сприйняття його зовнішньої форми, яка розкриває синтаксичну структуру речень і дає змогу дослідити структурні відношення між складниками мисленнєвих уявлень комуніканта.

Засновником психологічного напрямку в східнослов'янській лінгвістиці вважають українського мовознавця О. Потебню. Учений вперше порушив питання про тісний зв'язок лінгвістики й психології: психологія має користуватися мовою, бо мова від самого початку позначає словами почуття. Г. Удовиченко зауважує: «Він уперше у вітчизняному мовознавстві розглядав слово не само собою, а у його відношеннях до того, хто говорить і до навколишнього середовища. У першому випадку воно є знаряддям думки і водночас результатом перетворення думки, у другому – засобом розуміння» [50, с. 52]. О. Потебня розглядав мову як орган думки. На його переконання, початковою формою майбутньої людської мови могли бути жести й міміка, але основним її виявом стала звукова форма, поштовхом і підґрунтям якої могла бути звуконаслідувальна діяльність.

Філософсько-лінгвістичні погляди О. Потебні на явище психологізму були спрямовані на те, що розвиток мови й мислення – єдиний процес еволюції людини і розвиток одного неможливий без участі й розвитку іншого: «Мова є засіб не виражати вже готову думку, а створювати її так, що вона не відображає світогляд, а становить його діяльність» [24, с. 43]. Вивчаючи взаємозв'язок мови й мислення, учений вважав, що перехід образу предмета у форму людської думки і в окремі поняття здійснюється за допомогою слова, а свідоме вживання слова передбачає психічний акт мимовільного несвідомого. На думку О. Потебні, особливість мови в тому, що «вона – не тільки сховище й засіб передачі думок та емоцій, але й засіб формування думок і в адресата, і в адресанта» [52, с. 101]. Мовознавець виділяє три аспекти мови як одного із видів людської діяльності: загальнолюдський (суть якого полягає в членороздільності та в системі символів, які служать думці), національний (інші властивості мови, які необов'язкові для всіх без винятку мов), індивідуальний (пов'язаний з індивідуальним мовленням носіїв мови).

О. Потебня зауважував, що функція слова – перетворювати нижчі форми думки на поняття і слово має з'являтися тоді, коли «в душі» вже є матеріали, що передбачені цим перетворенням. Слово, за О. Потебнею, – це «відома форма думки, неначе заклена рамка, що визначає коло спостережень і відомим способом забарвлює спостережуване, а відтак слово в кожний момент свого життя є один акт думки і завершення її зусилля» [53, с. 34]. Значне місце в лінгвістичній науці має учення О. Потебні про внутрішню форму слова. На думку вченого, внутрішня форма – це уявлення та етимологічна форма слова як єдність та найменше значення, без якого слово не може існувати й перестає бути саме собою. Це потужний семантичний процес, що здійснюється лише у зв'язку з його членороздільнозвуківим вираженням; особливе «відношення змісту думки до свідомості», яке демонструє, як представлено людині її думку [53, с. 83]. З вище наведеного робимо висновок, що всі мовні явища О. Потебня досліджував, урахувавши ті психічні процеси, які відбуваються у свідомості

мовця. Саме тому дослідник шукав пояснення мовних явищ у психологічних категоріях, що сприяло формуванню системного погляду на мову.

Ідеї науковця продовжив Д. Овсянико-Куликовський, який також належить до апологетів психологічного напрямку в мовознавстві. Відомими є його праці «Мова та мистецтво» (1896), «Про значення наукового мовознавства для психології думки» (1901), «Питання теорії та психології творчості» (1902), «Основи художньої творчості» (1907), у яких порушено проблеми теорії психологізму як лінгвістичного й літературознавчого явища, обґрунтовано проблеми лінгвістики у взаємодії з категоріями психології, художнього мислення та літературної творчості. Досліджуючи психологію творення слова й словесного образу, науковець робить висновок: «Слово є складний психічний процес, що належить до того відділу психіки, який називається думкою, і зводиться до відомих процесів асоціацій та апперцепцій» [24, с. 56]. Д. Овсянико-Куликовський пояснював природу мови як індивідуально-психологічне явище, що мало вплив на вивчення зв'язку мови й народу. Його головною ланкою, на переконання вченого, є індивід зі своїми унікальними особливостями й мовленням [11, с. 206].

Наприкінці XIX ст. психологізм поступається структуралізму, спрямованому на синхронний аналіз мовних явищ. Проте як мовознавчий напрям він не зникає із поля зору науковців і зберігає свої традиції. У 20-х роках XX ст. А. Марті розробив теорію універсальної граматики. На думку вченого, завдання мовознавства – аналізувати й описувати психічні функції та їх зміст, які відтворюють універсальні мовні засоби. У 30–40-х роках XX ст. К. Бюлер розробив егоцентричну концепцію поля. Заперечуючи формальну граматику, він звертається до понять сучасної психології: «поле» та «ситуація». Дослідник виявляє в мові поле вказівних займенників, займенникових прислівників тощо, які мовець використовує відповідно до потреб комунікації. У 40-х роках XX ст. Ф. Кайнц та Е. Ріхтер розробили теорію психології мови, у основі якої – опис психологічних умов використання мовних засобів. Важливим для розвитку психологізму стали також наукові розвідки Л. Щерби.

У праці «Про потрійний аспект мовних явищ і про експеримент у мовознавстві» (1974) дослідник виокремлює три аспекти мовних явищ: мовленнєву діяльність (говоріння та розуміння), мовні системи (продукти мовленнєвої діяльності, зафіксовані в словниках та граматиках), мовний матеріал (сукупність усіх продуктів мовленнєвої діяльності). Науковець порушує питання про мовленнєву організацію індивіда, яку визначає як складний мовленнєвий механізм, для якого характерні такі ознаки: психофізіологічна природа, оброблення мовленнєвого досвіду, індивідуальний прояв вивідної з мовного матеріалу мовної системи, аналіз лише за продуктами мовленнєвої діяльності [27, с. 28]. Виходячи з положень Л. Щерби, інтерпретуємо процес мовленнєвої організації:

- це готовність індивіда до мовлення, про що свідчить організованість, упорядкованість продуктів оброблення мовленнєвого досвіду з метою їх подальшого використання в мовленні;

- це індивідуальна система концептів та стратегій, які потрібні, щоби здійснити процес говоріння та розуміння продуктів мовленнєвої діяльності.

Явище психологізму передувало виникненню психолінгвістики, становлення якої пов'язане з прізвищами німецьких психологів О. Дітриха та Ф. Кайнца. Ще 1913 р. перший висловив думку, що наука потребує нової галузі знань – психології мови, але її проблематика не має збігатися ані з психологією, ані з мовознавством, а 1967 р. було опубліковано багатотомне видання Ф. Кайнца під назвою «Психологія мови». Проте як наука психолінгвістика остаточно сформувалася 1953 р. під час проведення семінару із лінгвістики та психології в університеті м. Блумінгтон штату Індіана (США) під керівництвом психологів Ч. Осгуда та Дж. Керрола. Зауважимо, що 1951 р. було створено Комітет із лінгвістики та психології, який і організовував конференції щодо проблем психології мови. Цікавим є те, що сам термін «психолінгвістика» з'явився ще 1946 р., його вжив американський психолог Н. Пронко у статті «Мова та психолінгвістика». Отже, зародження психологічного напрямку в мовознавстві від психолінгвістики відмежовує сторіччя, яке багате на наукові

здобутки, що й призвело до появи нової галузі знань міждисциплінарного характеру.

С. Куранова подає таке визначення психолінгвістики: «Наука, яка вивчає процеси утворення, сприйняття та формування мовлення в їх взаємодії із системою мови, а також розробляє моделі мовленнєвої діяльності та психофізіологічної мовленнєвої організації людини, перевіряє їх у процесі психологічних експериментів» [34, с. 8]. Об'єкт її дослідження – людина як суб'єкт мовленнєвої діяльності та носій мови й процес спілкування, комунікації в суспільстві, а предмет – мова – особистість – мовленнєва діяльність. У межах психолінгвістичної науки порушують проблеми породження і сприйняття мовлення, розуміння, запам'ятовування та продукування мовлення; феномену білінгвізму; інтелектуальних процесів комунікації; розуміння метафоричності мови; інтерпретації текстів; невербальних компонентів комунікації; етнокультурної специфіки комунікації.

Психолінгвістика як наука пройшла певні етапи становлення. Перший етап – початковий, на якому було створено загальнонаукові передумови для подальшого розвитку науки. Другий етап – поява нових напрямів у науці. Серед них виділяють три основні напрями:

- американську психолінгвістичну школу (школа психолога Ч. Осгуда: індивідуалізм, мовленнєва поведінка, теорія рівнів мови й трансформаційна психолінгвістика Н. Хомського та Дж. Міллера);

- європейський напрям (школа румунської лінгвістики Т. Слама-Казаку, для якої характерний динаміко-контекстуальний підхід; психосоціологічна школа французького психолога С. Московічі; когнітивно-зорієнтовані експериментальні дослідження Ж. Піаже; школа норвезького психолінгвіста Р. Ромметвейта, яка вивчала залежність мовленнєвих процесів від екстралінгвальних умов);

- радянська психолінгвістична школа (Л. Виготський, М. Жинкін, О. Лурія, О. Леонт'єв, основна діяльність яких була спрямована на дослідження процесу породження мовлення, тому в цей період з'явилося чимало теорій, у

яких було обґрунтовано особливості продукування мовлення, його етапи та складники).

Окреслимо також проблематику психолінгвістики в межах вітчизняної науки: створення експериментальних моделей лексико-семантичної системи української мови, опису групи слів (Г. Клименко); семантична структура слова (В. Левицький); аналіз семантичних категорій полісемії, омонімії, синонімії, антонімії, взаємодії лексичних і граматичних значень у слові (М. Муравицька); психолінгвістичні проблеми перекладу (С. Засєкін) тощо.

У першій половині ХХ ст. увагу лінгвістів привертають невербальні складники ситуації спілкування, які визначають вербальну поведінку комунікантів. Важливе значення для становлення психолінгвістики як науки мали концепція акту мовленнєвого спілкування Л. Блумфілда та диспозиційний підхід Ч. Морріса. Це були спроби пояснити, як відбувається процес комунікації і як людина засвоює мовні засоби спілкування. Л. Блумфілд, обґрунтувавши концепцію про акт мовленнєвого спілкування, довів, що мовленню і передують, і йдуть за ним практичні події: «Події після мовлення – це дії комуніканта, який відчув мовленнєвий вплив. Люди можуть впливати один на одного немовленнєвими й мовленнєвими стимулами та реагувати на ці стимули мовленнєвими й немовленнєвими діями» [34, с. 105]. Підхід Л. Блумфілда розвинув американський філософ та семіотик Ч. Морріс. Учений звернув увагу на факт, що в деяких випадках людина реагує на знак так, як і на предмет, який цей знак замінює, тобто під час цього виникають однакові реакції. Згідно із його концепцією, між мовленнєвими репліками, мовленнєвими стимулами та практичними реакціями існують причинно-наслідкові зв'язки.

Отже, психологізм як напрям лінгвістичних досліджень, попри широку науково-методичну базу, є актуальним об'єктом дослідження в сучасних лінгвістичних студіях. Особливістю напрямку є те, що він розглядає мову як психологічне явище, що призвело до виникнення психолінгвістики, яка визначає процеси утворення, сприйняття та формування мовлення у їх взаємодії

із системою мови, а також розробляє моделі мовленнєвої діяльності та психофізіологічної мовленнєвої організації людини, перевіряє їх у процесі психологічних експериментів. Таку переорієнтацію лінгвістичних досліджень, коли в центрі стає людина як носій мови, спричинив антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ. Лінгвоцентризм змінює антропоцентризм, оскільки актуальним для досліджень стає не лише суто мовна структура, а й людський чинник. Саме за допомогою мови людина стає учасником різних типів спілкування, що призвело до дослідження мовних явищ у зв'язку із категоріями психології.

1.2. Психолінгвістичний аспект вербалізації емоцій

У першій половині ХХ ст. сформувався структуралістський напрям дослідження в лінгвістиці, однією із тенденцій якого було розмежування мови й людини: мову розглядали як замкнуте явище й форму вираження логічних процесів. Ю. Волошин зауважує, що «багато десятиліть лінгвісти вивчали “людину мовчазну”, а усвідомлення потреби вивчати мову й людину комплексно, тобто “людину, яка говорить”, зумовило потребу дослідників приділити належну увагу всім аспектам цієї складної проблеми» [29, с. 12]. Не можемо заперечити думку науковця про те, що проблема справді складна, адже, ураховуючи сучасний стан розвитку лінгвістичної науки, простежуємо, що дослідження взаємозв'язку «мова – людина» налічує чимало напрацювань, але не є вичерпним. Згідно із міркуванням Ю. Апресяна: «Мова, як відомо, високою мірою антропоцентрична. Величезна частина її словника присвячена людині – її внутрішньому світу, сприйняттю зовнішнього світу, фізичної, інтелектуальної діяльності, її цілям, взаєминам з іншими людьми, спілкуванню з ними, оцінкам подій та обставинам» [6, с. 18]. Погоджуємося із висловлюванням дослідника, адже справді словники різних типів показують цілісну картину світу, зокрема й мовну, саме людини. Причиною цього стало те, що в 50–60-х роках ХХ ст. почав розвиватися антропоцентричний напрямок у мовознавстві, предметом розгляду якого стало визначення того, як людина

впливає на мову і як мова впливає на людину, її свідомість, культуру, тому врахування людського чинника під час аналізу мовних явищ стало одним з основних досягнень цього періоду.

Засади антропоцентризму було закладено ще в Давній Греції та Римі. Філософ Протагор стверджував, що тільки людина є мірилом усіх речей, адже саме вона вказує на те, що речі існують, і на те, що речі не існують [20, с. 121]. Німецький філософ В. Гумбольдт зауважував, що мова – це «прояв зовнішнього духу народу», тому людина залишає слід у кожному слові [20, с. 59]. Про неповторне становище людини в мові робить висновок Е. Бенвеніст у своїй праці «Загальна лінгвістика», проголошуючи антропоцентричний принцип створення мови. Дослідниця Н. Арутюнова зазначає, що саме в мові «людина закріплює свій фізичний вигляд, внутрішній стан, емоції, інтелект, ставлення до предметного й непередметного світу, інших людей» [8, с. 3]. Не можемо заперечити думку Н. Арутюнової, оскільки людина активно використовує вербальні й невербальні засоби спілкування, за допомогою яких самостверджується, розвивається.

Антропоцентризм як один із напрямів розвитку лінгвістичної науки поступово виробив чотири основні тенденції: дослідження мовної картини світу, оскільки мова – «дзеркало» людини; комунікативна лінгвістика, об'єктом аналізу якої є людина як учасник певної комунікативної ситуації; природа існування мови в самій людині; мова має важливе значення в пізнавальних процесах і когнітивній організації людини. Згідно із думкою дослідниці О. Іванової, антропоцентризм поставив людину в центр світотворення і призвів до появи аналізу мови в людині, і людини – у мові. Проте антропоцентризм як основний принцип дослідження в мовознавстві не може самотужки пояснити всі явища й процеси, тому лінгвістика потребує допоміжних досягнень із різних галузей знань, щоби розвинути проблематику, яка стосується комунікативної компетентності мовця.

Серед таких проблем – дослідження емоцій та психоемоційного стану особистості в контексті лінгвістичних студій. Посилена увагу на вивченні

емоційного стану людини, мовну реалізацію якого досліджено лише частково, пояснюють саме зміною системно-структурної наукової парадигми антропоцентричною когнітивно-дискурсивною, яка поставила в центр уваги людину, у життєдіяльності якої емоції відіграють важливу роль. Емоційний стан особистості – явище складне й неоднозначне, через що його аналіз має міждисциплінарний характер і багатоаспектну проблематику, що відображено в різних підходах до вивчення цього явища: лінгвістичному, психолінгвістичному, психологічному, лінгвокультурологічному, соціолінгвістичному, етнолінгвістичному тощо. Попри те, що емоції відносять до основних категорій психології, на нашу думку, доречно трактувати їх як психолінгвістичну категорію, оскільки людина виражає ті чи ті емоції за допомогою вербальних і невербальних засобів спілкування.

Однією із проблем дослідження емоцій у сучасному мовознавстві є визначення самого поняття «емоції», оскільки немає чіткої дефініції і однозначності. Знаходимо чималу кількість визначень у науковців-психологів. Наприклад, К. Ізард уважав, що це почуття, яке активізує, породжує сприйняття, спрямовує мислення та мотивує до дії [15, с. 19]. Дослідник В. Грінін трактує емоції як «суб'єктивну форму оцінки предметів та явищ дійсності, обумовлену відповідністю або невідповідністю цих предметів чи явищ потребам людини» [21, с. 114]. Американський психолог С. Шехтер інтерпретує емоції як «фізіологічне порушення, що виникає внаслідок фізіологічного збудження та когнітивної оцінки» [36, с. 43]. Автор енциклопедії емоцій Г. Ріві визначає емоції як «реакції на зовнішні та внутрішні чинники, які можуть тривати від декількох секунд до декількох годин» [36, с. 43]. Загалом американські дослідники використовують цей термін, коли йдеться про різноманітні емоційні реакції: заздрість, розчарування, роздратування, стрес тощо. Американський психолог польського походження Р. Зайонц обґрунтував свою теорію щодо формування емоцій, основне положення якої – емоції можуть проявлятися без оцінки ситуації, тобто підсвідомо [36, с. 43].

У словнику української мови (1971 р.) натрапляємо на таке визначення поняття: «Емоція – це переживання людиною ставлення до дійсності, до особистого й навколишнього життя; душевне переживання, почуття людини. Такі психічні емоції, як радість, переляк, горе, страх, сором, особливо, коли вони з’являються несподівано, викликають похвально або уповільнення скорочень серця» [45, с. 477]. У літературознавчому словнику-довіднику емоції трактують як «психічні стани, акти, які проявляються у свідомості людини у вигляді переживань, чуттєвого збудження» [22, с. 228], тобто емоції відображають ставлення людини до дійсності як прості форми чуттєвого контакту із довкіллям. Проаналізувавши наведені дефініції, робимо висновок:

- емоції виникають підсвідомо, мають суб’єктивний характер і не містять раціонального складника, наприклад, оцінки ситуації;

- емоції, які виражає людина, залежать від її потреб (задовольнила вона їх чи ні, що призводить до появи позитивних і негативних емоцій);

- емоції мають різне часове вираження, що залежить від особистості та ситуації;

- емоції – це фізіологічний процес, який містить когнітивну оцінку явищ, предметів, процесів із навколишньої дійсності.

У тлумачних словниках зафіксовано чималу кількість лексичних репрезентантів на позначення психоемоційного стану особистості, але їх загальну кількість і досі невизначено. Представники різних галузей знань неодноразово порушували цю проблему. Загалом було визначено, що список емоційних станів містить понад 500 найменувань. Уважають, що цей перелік найвичерпніший, оскільки інші варіанти подають значно меншу кількість одиниць на позначення психоемоційного стану особистості. Існує чимало теорій-класифікацій емоцій, у більшості з яких виокремлено два основні класи емоцій: базові (первинні) та похідні (вторинні). У науково-методичній базі натрапляємо на спроби вчених чітко окреслити списки базових емоцій. За нашими спостереженнями, кількість таких емоцій коливається в межах від 2-х до 10 одиниць. У сучасній психології виокремлюють такі базові емоції: щастя,

радість, любов, здивування, страх, відроза, стражданнн, гнів, печаль, презирство, рїшучїсть тощо. П. Екман, один з найвїдомїших американських психологїв, спеціалїст у галузї психологїї емоцїй, виокремлює 6 базових емоцїйних проявїв: гнів, страх, відроза, подив, сум, радїсть [36, с. 45]. Психолог Р. Плутчик видїляє 8 основних видїв емоцїй, утворюючи пари, пов'язанї спїльною дїєю: гнів-страх, схваленнн-вїдроза, радїсть-зневїра, очїкуваннн-подив [16, с. 445]. Одну з найбільш вичерпних класифїкацїй запропонував американський психолог К. Ізард. Вїн видїляє 10 фундаментальних емоцїй: їнтерес-хвилюваннн, радїсть, горе-стражданнн, гнів, вїдроза, презирство, страх, подив, сором, провина [36, с. 45]. Особливу увагу психолог зосереджує на характеристикї страху, виокремлюючи його як найбільш негативну емоцїю. На його думку, емоцїя – це єднїсть трьох складникїв: активностї мозку та нервової системи, дїяльностї мускулатури та мїмїчної експресїї, суб'єктивного переживаннн. На думку Л. Калїмуллїної, доцїльно диференцїювати понад двадцять видїв фундаментальних емоцїй: жах, гнів, лють, вїдроза, радїсть, здивуваннн, печаль, любов, бажаннн, презирство, сором/сором'язливїсть, стражданнн/горе, ненависть, цїкавїсть, щастнн тощо [39, с. 115]. Як бачимо, думки вчених щодо таких емоцїйних станїв, як радїсть-щастнн, страх, гнів-злїсть збїгаються. Емоцїйнї прояви вїдроза та подиву вїдносять до базових бїльшїсть дослїдникїв, проте немає однозначностї щодо їнших емоцїйних станїв людини: любовї, суму, схваленнн, недовїри, очїкуваннн, стражданнн, сорому та провини.

Немає однозначностї в науцї й щодо дефїнїцїї поняття «психоемоцїйний стан», оскїльки дослїдники по-рїзному тлумачать цю категорїю. Зокрема, Т. Маслова й А. Покацька зазначають, що психоемоцїйний стан – це «вїдносно стїйке переживаннн людини щодо самої себе, їнших людей, навколишнього свїту, яке впливає на її дїяльнїсть, поведїнку, учинки» [38, с. 351]. Натомїсть дослїдницн Л. Максименкова пояснює цю категорїю як «особливу форму психїчного стану людини й досвїду з проявом емоцїйних реакцїй на себе, їнших ї на реальнїсть» [1, с. 238]. Проаналїзувавши наведенї визначеннн поняття, можемо стверджувати, що психоемоцїйний стан людини залежить вїд її реакцїї

на оточення й навколишнє середовище, а також на себе як особистість. Він визначає поведінку людини, її вчинки, взаємини з оточенням у майбутньому. Психоемоційний стан містить сукупність емоцій, які притаманні людині в конкретний момент часу й описують її комунікативну діяльність. Цю категорію можна виразити як конкретну емоцію людини в певному комунікативному акті та, як сукупність різних емоцій (позитивних, негативних, нейтральних), які характеризують її комунікативну діяльність у конкретний момент мовлення.

У мовознавчій терміносистемі натрапляємо також на різне номінування, що реалізовано в поняттях емоційної мовленнєвої діяльності: «лінгвістика емоцій», «емотіологія», «емоціологія». О. Філімонова визначає термін «емоціологія» як «міждисциплінарну науку, яка містить дослідження про емоції в різних галузях знань: психології, філософії, етнології тощо» [32, с. 7]. У ХХ ст. виникає нова галузь мовознавчої науки – лінгвістика емоцій або лінгвоемоціологія, яка об'єднала наукові відомості з психології і лінгвістики. Причиною її виникнення стала давня суперечка групи лінгвістів (Ш. Баллі, М. Бреаль, К. Бюлер, Г. Гійом, Ван Гінекер, Е. Сепір та ін.). Науковці сперечалися про те, чи має лінгвістика досліджувати емоційні складники. Учені тривалий час не могли дійти згоди, їхні думки не збігалися. На думку першої групи учасників дискусії (К. Бюлера, Г. Гійома, Е. Сепіра), головною є когнітивна функція мови, тому емоційний складник не може належати до кола досліджень лінгвістики як науки. Інші науковці (Ш. Баллі, М. Бреаль, Ван Гінекер) стверджували, що центральною функцією мови є вираження емоцій, а тому саме вони є актуальним предметом дослідження лінгвістичної науки. Ми вважаємо, що обидві позиції мають право на існування, проте йдеться про одну із функцій мови, а їх існує значно більше, тому запропоновані ідеї доповнюють одна одну, проте не є вичерпними.

Мовознавець В. Шаховський став одним із перших науковців, який довів, що емоції потрібно досліджувати в лінгвістиці. Проаналізуємо основні ідеї науковця:

1) «За допомогою мови *homo sentiens* [людина емоційна] може кодифіковано висловлювати, приховувати, імітувати, симулювати, описувати й називати свої емоції, тобто по-різному їх експлуатувати» [51, с. 31];

2) «Експериментально встановлено, що емоція може мати різний ступінь інтенсивності, і це віддзеркалюється в лексиці, синтаксисі, інтонації» [51, с. 31].

За В. Шаховським, емоція – форма відображення світу, що позначає душевні переживання, хвилювання, почуття [41, с. 82], тобто у лінгвістиці термін «емоція» часто використовують як збірне поняття. Зважаючи на це, у мові все емоційне, всі висловлювання емоційні, вся лексика емоційна, немає мовлення без емотивності. Науковець стверджує, що мова має виняткове значення, адже не лише здатна показувати емоції людини, а й завдяки мовним засобам людина приховано впливає на інших, маніпулює ними, не показуючи свій справжній психоемоційний стан. Важливий той факт, що мовознавець наголошує про те, що, використовуючи одиниці різних рівнів мови, можна віддзеркалити особливості психоемоційного стану особистості. Саме тому мовні одиниці лексичного, фразеологічного, словотвірного, морфологічного та синтаксичного рівнів мови мають тісний зв'язок із емоціями людини, оскільки є їх репрезентантами.

1987 р. у Берліні відбулося засідання Міжнародного конгресу мовознавців, що стало важливим кроком у розвитку лінгвоемоціології як науки. Чеський мовознавець Ф. Данеш доповів про емоційний аспект мовних явищ. Саме тоді дослідник порушив питання про тісний зв'язок когніції та емоції і обґрунтував, що дослідження цієї взаємодії має лінгвістичну значущість. Одним із досягнень проведення цієї конференції було те, що порушена проблема дослідження мови в тісному зв'язку із емоціями стала однією з найбільш пріоритетних напрямів сучасних лінгвістичних досліджень. Це спонукало вітчизняних і зарубіжних лінгвістів вивчати саме проблеми мовного вираження емоцій, які стали центром дослідницької тематики.

У лінгвістичній науці чимало наукових розвідок присвячено вивченню особливостей вербалізації/омовлення емоцій. Зокрема, М. Гончарук у своїх

наукових розвідках порушує питання про природу емоцій, їхню сутність та репрезентацію. І. Мац здійснює детальний аналіз різновидів емоцій та особливостей їх вербалізації в англomовному дискурсі. Я. Кость аналізує особливості передавання психоемоційного стану людини за допомогою мовних засобів у прозових текстах. Н. Познякова присвячує свої наукові роботи засобам омовлення психоемоційного стану людини в художньому тексті. Серед таких мовних засобів науковця виділяє лінгвостилістичні, пов'язані із функційними стилями мови, та композиційні, які залежать від структурних елементів твору. Окремо зауважимо про те, що вивчення проблем вербалізації емоцій з урахуванням психолінгвістичного аспекту має важливе значення в емотивному дискурсі. Зокрема, дослідниця О. Коляденко, порушуючи це питання, здійснює детальний аналіз особливостей вербалізації емоції страху, використовуючи метод асоціативного експерименту. Об'єктом дослідження розвідок М. Кульбацької є аналіз особливостей омовлення психоемоційного стану людини на лексичному рівні мови. Дослідниця Н. Романова присвячує свої наукові роботи специфіці аналізу емотивної лексики, застосовуючи психолінгвістичні методи.

Проблему вербалізації емоцій порушують не лише в лінгвістиці, а й у психології. Зокрема, Д. Трунов подає таку дефініцію поняття: «Це процес словесного опису людиною своїх емоційних переживань і станів» [41, с. 81]. Загалом у психології виділяють чотири рівні вербалізації психоемоційного стану людини, в основі якого лежить такий критерій: якою мірою людина усвідомлює і розуміє свої емоції, що відображено в її мовленні за допомогою вербальних і невербальних засобів спілкування. Насамперед це нульовий рівень, який указує, що процесу вербалізації емоцій немає; перший рівень – загальне визначення емоцій, під час якого враховують жаргонні й сленгові вислови; другий рівень, на якому людина здатна контролювати свої емоції й омовлювати їх за допомогою емотивної лексики; третій рівень передбачає передавання складного психоемоційного стану людини з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків [41, с. 81–82]. Отже, підсумовуємо, що процес

омовлення емоцій залежить від уміння й здатності людини усвідомлювати не лише свої внутрішні відчуття, а й мовну компетентність.

У термінологічному апараті лінгвістичної науки натрапляємо на два терміни: «лексика емоцій» та «емоційна лексика», які потрібно розмежовувати. Лексику емоцій можна порівняти із мовою, а емоційну лексику – із мовленням, оскільки перша – це репрезентація, систематизація, інвентаризація та узагальнення емоцій в мові, а друга – передає емоції комуніканта й містить суб'єктивну оцінку висловлення. У зв'язку із цим І. Квасюк виокремлює два класи емотивної лексики: 1) слова-найменування емоційних станів; 2) слова, у семантиці яких обов'язково є емотивний компонент, складник основного предметно-логічного змісту значення [41, с. 82]. Узагальнимо, що слова-номінації емоцій належить до групи емоційної лексики, натомість їх доречно відносити до лексики емоцій, яка систематизує усі лексеми на позначення психоемоційного стану людини, які гіпотетично можна використати в їх мовній реалізації.

У наукових розвідках натрапляємо на різні способи омовлення емоцій людини під час комунікації, найпоширенішими серед яких є безпосередня, опосередкована та метафорична вербалізація психоемоційних станів мовця. До вербальних способів належать лексичні та синтаксичні. В. Шаховський вважає, що доречно виокремлювати такі лінгвістичні засоби в процесі вербалізації емоцій людини: 1) найменування – одиниці лексичного рівня мови, які містять лише поняття про ту чи ту лексему; 2) дескрипція – опис зовнішнього вияву емоційного стану, а саме: міміки, виразу обличчя, тембру голосу, інтонації тощо; 3) експлікація – пряме передавання емоцій за допомогою афективів, конотативів, потенціативів [51, с. 6]. Дослідник В. Апресян виокремлює чотири підтипи мовних засобів: клішовані (наприклад, емоційні вигуки), контекстуально вмотивовані (пряма мова й слова автора), спеціальні слова, характерні для конкретної групи емоцій, та стійкі одиниці, у яких емоції називають прямо [3, с. 27]. Зауважимо, що клішовані, контекстуально

вмотивовані та спеціальні слова найменують лише групи емоцій, проте не диференціюють емоційно-експресивні відтінки значень.

Дослідники Н. Родзевич та Є. Кротевич виокремлюють номінативи, експресиви та асоціативи як групи лексики, які репрезентують психоемоційний стан людини [43, с. 280]. Перші найменують емоції, другі – містять конотації (додаткову емоційну експресію), треті – указують на оцінку певного явища, предмета, процесу, особи тощо. І. Арнольд вважає, що складниками емоційної лексики є слова на позначення почуттів та емоцій. Дослідниця виокремлює дві групи лексики: емоційно-нейтральну та емоційно-забарвлену. Перша виражає тільки поняття, без указівки на ставлення до нього мовця, а друга – демонструє почуття, настрої і ставлення мовця до висловлювання [43, с. 280].

Мовознавець Т. Адамчук розробив класифікацію, у якій представив способи, за допомогою яких описують емоційні стани. Дослідник виділив три групи засобів представлення емоцій:

- 1) мовні засоби, до яких належить номінація емоцій, яка має прямий і непрямий характер;
- 2) текстові засоби, які ураховують пояснення емоцій, де головною є інтерпретація в конкретному контексті;
- 3) дискурсивні засоби, до яких належить невербальна характеристика емоцій [19, с. 33–34].

Неодноразово науковці зауважували, що на противагу ментальним станам, емоції дуже непросто перевести у слова. Погоджуємося з цим твердженням, оскільки омовлення психоемоційного стану людини передбачає не тільки його найменування, а й передавання міміки, жестів, інтонації, манери й стилю висловлювання, що перетворює саму лексему на «живу емоцію». Із появою антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ людський чинник – на першому місці, тому інтерес до вивчення емоцій зростає все більше й більше. Проте не всі науковці вважають, що емоції є об'єктом дослідження лінгвістики. Зокрема, С. Табурова стверджує, що це абсолютно психічне явище, а мовлення не містить жодних емоцій [43, с. 281]. Проте не

погоджуємося із думкою дослідниці, оскільки емоції можна описувати, використовуючи лексичні одиниці, які містять певне емоційно-експресивне забарвлення.

В. Шаховський ототожнює лексику емоцій з експресивною, якій властиві певні конотації позитивного чи негативного забарвлення. На думку мовознавця, суб'єкт оцінює явища, предмети, процеси навколишньої дійсності через психічні процеси та особливості їх відображення в семантичному значенні лексичної одиниці. Дослідниця Н. Арутюнова також виділяє позитивні та негативні конотації у семантиці слова, стверджуючи, що оцінка навколишнього світу дає змогу категоризувати емоції на «добрі» та «погані» [43, с. 281]. Оцінний компонент у семантиці слова належить до раціонального, що роблять на основі логічних суджень, натомість розуміння самого значення слова в процесі комунікації відбувається з урахуванням емоційно-чуттєвого сприйняття мовця. Слушною є позиція дослідника С. Рубінштейна, за зауваженнями якого, «емоційний стан людини може набувати позитивного або негативного смислового значення залежно від тієї обставини, чи є дія «приємною» – «неприємною» для особистості» [43, с. 281]. Бачимо, що, на відміну від інших позицій науковців, саме ця окреслює критерій виокремлення емоцій позитивних та негативних. Відповідно, те, що приносить людині радість, задоволення тощо, належить до позитивних емоцій, і навпаки, те, що породжує смуток, викликає почуття незадоволення, розчарування тощо, належить до негативних. Робимо висновок, що вербалізація емоцій у мові та мовленні пов'язана із психологічними механізмами сприйняття та свідомістю особистості.

1.3. Прагматичний підхід до вивчення мовних явищ як один із напрямів розвитку сучасних лінгвістичних студій

Друга половина ХХ ст. стає точкою біфуркації в розвитку лінгвістичної науки, оскільки саме в цей період учені переглядають загальні підходи, принципи, методи, напрями, об'єкт і предмет дослідження мови, по-новому

порушують питання про функції мови, її природу та суть. Слушним є міркування щодо цього мовознавця Ф. Бацевича про те, що на кожному етапі розвитку мовознавства «необхідно проводити “ревізію”, “інвентаризацію”, “переоблік” її окремих напрямів, підходів, категорій, одиниць, методів і методик тощо з позицій її цілісності й відповідності сучасним провідним науковим парадигмам» [9, с. 30]. Загалом мовознавці конструюють історію лінгвістики як послідовну зміну домінанти чотирьох головних парадигм: генетичної (порівняльно-історичної), таксономічної (системно-структурної), прагматичної (комунікативно-функційної) та когнітивної. Генетична наукова парадигма стає актуальною з ХІХ ст. і була спрямована на дослідження еволюційних змін мови, розщеплення прамов, питання генетичної близькості мов тощо. Таксономічна парадигма з’являється в першій половині ХХ ст., для неї характерним був синхронічний опис лінгвістичних явищ, але без урахування зовнішнього чинника – людини. У 80–90 рр. почала формуватися прагматична парадигма, що призвело до переорієнтації лінгвістичних досліджень. В. Маслова вважає, що цю парадигму точніше було б найменувати антропоцентричною, оскільки ключовим «для розуміння сутності сучасного спрямування лінгвістичних досліджень можна вважати пізнання людини через мову, а навколишнього світу – через людину» [37, с. 5]. З часом сформувалася когнітивна наукова парадигма, яка вивчає мову не тільки як систему, а і як акумулятор, оскільки саме мова накопичує інформацію про носія, традиції, культуру й саме вона спрямована на пояснення зв’язку між ними.

Ураховуючи наукові парадигми, мовознавці виокремлюють такі основні підходи до вивчення мовних явищ: функційний, комунікативний та прагматичний. Особливістю функційного опису мови є те, що досліджують властивості мовних одиниць, які в них закладені й можуть потенційно виявлятися в мовленні. Комунікативний підхід передбачає розглядання властивостей мовних одиниць, які виявляються під час комунікації. Актуальним стає розмежування поняття «значення» і «смысл». Прагматичний підхід до вивчення мовних явищ ураховує значущий компонент мовних

одиниць, який реалізується в конкретному акті комунікації для досягнення комунікативної мети. Насправді всі проаналізовані підходи пов'язані й тісно взаємодіють, проте синтез двох останніх став підґрунтям комунікативно-прагматичного підходу до вивчення мовних явищ, який є одним із провідних у сучасній мовознавчій науці. Він зорієнтований на врахування властивостей мовних одиниць, які дозволяють носієві мови використати їх як засіб досягнення комунікативного успіху в процесі передавання комунікативно значущих смислів. Дослідниця Н. Формановська зауважує, що в процесі спілкування його суб'єкти формують прагматичний комунікативний простір, зону, де мова фіксує ставлення мовця до дійсності, до того, про що він говорить і до того, кому адресує своє мовлення.

Прагматична лінгвістика посідає особливе місце в антропозорієнтованому мовознавстві і є найдинамічнішим напрямом. Вона тісно взаємодіє не тільки з теорією мови та загальним мовознавством, а й із багатьма міждисциплінарними галузями знань, які виникли на межі з лінгвістикою: філософією мови, психолінгвістикою, соціолінгвістикою, етнолінгвістикою, лінгвокультурологією, когнітивною лінгвістикою, лінгвістикою тексту тощо. Усі ці науки, як і лінгвопрагматика, вивчають використання мови, проте саме остання враховує вікові, гендерні, суспільно статусні, професійні особливості носіїв мови.

Термін «прагматика» в перекладі із грецької означає «справа» й вивчає мову в дії, тобто в процесі її функціонування. Лінгвопрагматика – дисципліна, яка досліджує мову як засіб, який людина використовує в процесі мовної діяльності. Ч. Пірс і Ч. Морріс указували, що це наука, предметом вивчення якої є ставлення носіїв мови до знаків, які вони використовують у мовленні [17, с. 9].

Поштовхом до виникнення цієї дисципліни стало розуміння того, що під час аналізу мовних явищ потрібно враховувати людський фактор, тобто домінантним став антропоцентричний підхід. Таке розуміння було сформоване в семіотиці (з грецької – «знак») – науці, яка вивчає характер функціонування

різних знакових систем, за допомогою яких зберігають і передають інформацію. 1938 р. Ч. Морріс виділив у межах семіотики три розділи: синтактику або синтаксис (дослідження відношення між знаками), семантику (відношення знака до об'єкта) та прагматику (відношення між знаком і мовцем). Саме він висловив ідею про прямий зв'язок між знаком і мовцем, який ним послуговується. Пізніше розвиток лінгвопрагматики відбувся під впливом ідей філософів Дж. Остіна, Дж. Серля, Г. Грайса, З. Вендлера, які зробили важливий внесок у розвиток цієї галузі.

Існують різні думки науковців щодо дефініції поняття «прагматика». У лінгвістичному енциклопедичному словнику подано таке визначення: «Галузь досліджень у семіотиці та мовознавстві, яка вивчає функціонування мовних знаків у мовленні» [34]. В. Гак зауважує, що «прагматика стосується як інтерпретації висловлювань, так і вибору їх форми в конкретних умовах», «у центр уваги лінгвопрагматики потрапляють можливості вибору однієї мовної одиниці з певного ряду» [18, с. 54]. На думку Б. Нормана, «важливою умовою для виділення прагматичного аспекту значення є розуміння того місця, яке відводить для себе мовець у мовному світі. Центром цього світу є “я”, а локальними та часовими координатами, так би мовити точками відліку в організації дійсності – “тут” і “зараз”» [40, с. 8]. В. Богданов зауважує, що лінгвістична прагматика вивчає те, за яких умов комуніканти використовують мову в актах мовленнєвого спілкування [14, с. 268]. Проаналізувавши вище наведені дефініції, узагальнимо, що вони невичерпно окреслюють прагматичну лінгвістику як науку, оскільки не враховано, наприклад, культуру, національний складник або ж причини вибору тієї чи тієї мовної одиниці в конкретній ситуації спілкування. На нашу думку, найдоцільнішим є визначення Н. Арутюнової: «Лінгвістична прагматика постає як міжпредметна сфера досліджень, а також розділ науки про мову, який вивчає функціонування мовних знаків у мовленні, уживання мови мовцями в комунікативних ситуаціях з урахуванням тісної взаємодії комунікантів» [7, с. 389–390]. Дослідниця враховує мовознавчу та міжпредметну сферу, а також зауважує, що прагматика

не просто вивчає мовні одиниці, а й те, як вони функціують у мовленні з урахуванням взаємодії комунікантів.

У одній зі статей Ю. Степанов, орієнтуючись на ідеї Е. Бенвеніста, висловив думку, що основною категорією лінгвістичної прагматики є суб'єктивність у її зв'язках із одиницями й категоріями мови. Аналогічна думка Р. Столнейкера, який стверджує, що «прагматика – це наука, яка вивчає мову в її відношенні до тих, хто її використовує» [48, с. 419]. Як бачимо, головним дослідники визначають суб'єктивізм. Ще в 80-х роках ХХ ст. Ю. Апресян обстоював думку про те, що складниками прагматики є саме суб'єктивні аспекти значень мовних одиниць. Дослідник наголошував, що мовна прагматика – це «закріплене в мовній одиниці (лексемі, афіксі, графемі, синтаксичній конструкції) ставлення мовця: 1) до дійсності, 2) до змісту повідомлення, 3) до адресата» [4, с. 136].

У лінгвістичній науці виділяють поняття лексико-семантичної інформації, компонентами якої є сигніфікативний, денотативний та прагматичний. Перший – це шар інформації, пов'язаний безпосередньо не з дійсністю, а з тим, якою вона є у свідомості людини. У значенні слова відображено не весь предмет, а лише невелику кількість властивих йому ознак. Сукупність таких ознак – сигніфікат – ядро лексичного значення. Другий компонент зумовлений предметністю висловлювання, оскільки предметний світ, який оточує людину, відображений у мовному значенні лексем. Денотат – це фактично множина об'єктів, що задовольняють певні властивості, які є складниками сигніфікату, тобто це образ, предмет, ознака, дія, стан, які номіновано відповідною лексичною одиницею. Третій компонент – прагматичний, який урахує і сигніфікат, і денотат слова, які є складниками його лексичного значення, що називає об'єкт у реальному чи уявному світі. Перші два компоненти протистоять прагматичному значенню слова, оскільки останнє містить інформацію про ставлення людини до об'єкта або адресата повідомлення. Саме прагматичний аспект створює найбільшу суперечність, оскільки між

конотативним і прагматичним аспектами немає чіткої межі, тому ця проблема актуальна в сучасній лінгвопрагматиці.

Важливими під час дослідження суто прагматичних аспектів вивчення мовних одиниць є наукові здобутки Ф. Бацевича, який стверджує, що «основою формування прагматичних аспектів (складників, елементів) одиниць і категорій різних рівнів мови є суб'єктивне ставлення людей (груп людей, етносів) до певних об'єктів (у широкому розумінні слова) дійсності й одиниць, які їх позначають» [12, с. 81]. На думку науковця, у процесі комунікації люди використовують мовні знаки, до яких ставляться небайдуже, оскільки по-різному реагують на ті чи ті мовні одиниці, а через них – і на самі денотати. Суб'єктивне ставлення людей до мовних одиниць, а через них – до позначуваних цими одиницями предметів і понять, нерідко закріплюється за цим знаком і стає в його семантичній структурі постійним компонентом, який називають прагматичним значенням мовного знака. Це додаткова інформація про учасників комунікації; відношення між знаком та людиною (групою людей), яка використовує цей знак.

Людина не може існувати без комунікації: навіть інтроверти, які уникають соціальних контактів, є учасниками спілкування – спілкування зі своїм внутрішнім «Я». Кожного дня потрібно здійснювати обмін інформацією: щось запитувати, розповідати, спонукати, доповідати, оцінювати, аналізувати тощо. Усе це відбувається за допомогою вербальних і невербальних засобів спілкування. Використовуючи мову, людина регулює взаємини з іншими, впливає на них і сама є об'єктом впливу. Йдеться про прагматичні аспекти спілкування, які за визначенням Ф. Бацевича, «пов'язані з впливом суб'єктів один на одного за допомогою мовних засобів (коду» [10, с. 106]. Наголосимо, що науковець визначає мовні засоби як певний код, який потребує розшифрування. Ми погоджуємося із цією думкою, оскільки саме прагматичний аспект комунікації потребує інтерпретації та аналізу контекстуального значення тих чи тих лексем, які вживають у конкретному випадку спілкування із певною комунікативною метою.

Прагматичну інформацію починають вивчати у зв'язку з тим, що в поле зору науковців потрапляє мовлення, реалізоване в конкретному комунікативному акті. Вона неоднорідна за складом, оскільки залежить від учасників спілкування і стосунків, які складаються між ними. Залежно від цього виокремлюють такі її різновиди: ставлення мовця до позначеного, ставлення до адресата, конотацію (семантичну асоціацію). Головним для першого різновиду є поняття адресант, оскільки в його руках зосереджено увесь процес комунікації: він визначає початок, перебіг, завершення, стратегію, тактику, схеми взаємодії з адресатом тощо. Можемо виділити такі аспекти взаємодії, пов'язані з адресатом: мету висловлювання (відкрита чи прихована), мовленнєву стратегію, мовленнєву тактику, тип мовленнєвої поведінки, правила розмови, які встановлюють комуніканти, контекстуальне значення висловлювання, ставлення мовця до того, про що він повідомляє.

Ставленням до адресата визначають стосунки комунікантів, оскільки учасники комунікативного акту – особистості з індивідуальним внутрішнім світом, поглядами, характером, світоглядом тощо. Це впливає на характер самої комунікації, її перебіг та успіх. Потрібно враховувати такі аспекти: форми мовленнєвого спілкування, наприклад, дружня бесіда чи суперечка, а також соціально-етикетний бік мовлення, наприклад, манеру й стиль спілкування, тональність, форми звертання, що демонструє глибину особистісних стосунків учасників комунікативного акту.

Адресант – одночасно й пасивний споживач інформації, і активний учасник комунікативного акту, оскільки саме від нього залежать результат спілкування. Йдеться про такі аспекти, пов'язані з адресатом: інтерпретацію висловлювання, аналіз перлокутивного ефекту (впливу висловлювання на адресата), мовленнєву реакцію на отриману інформацію. Мовці по-різному сприймають ту чи ту інформацію, особливо, коли йдеться про приховані смисли висловлювання. Наприклад, адресат може сприймати висловлювання як пряме, проте в ньому закладено непрямі значення, що призводить до конфліктної ситуації різного ступеня складності. Це залежить від віку, статі,

соціальної ролі, інтелектуальних здібностей, рівня зацікавленості учасників комунікативного акту. Кожне висловлювання має інтенцію, тобто намір так чи так вплинути на адресата, саме тому перлокутивний ефект має важливе значення, оскільки вказує, чи досягнув адресант поставленої мети. Потрібно визначити, чи готовий він сприймати повідомлення, чи спроможний аналізувати, інтерпретувати та взаємодіяти зі співрозмовником, що передбачає урахування психологічних аспектів спілкування та індивідуальних ознак комунікантів у тій чи тій ситуації спілкування.

Для детальнішого розуміння сутності прагматичного аспекту комунікації потрібно проаналізувати його основні поняття. Насамперед це мовленнєвий акт. 1955 р. Дж. Остін у Гарвардському університеті прочитав лекцію, у якій висловив ідеї, які стали основою теорії мовних актів. До її ключових положень належать: мова – інструмент для певних мовних дій, учинків; цей інструмент – особливі дії-висловлювання, які Дж. Остін називає перформативами; вони не можуть бути ані істинними, ані хибними; перформативи, на відмінну від пропозиції, не описують дії, а представляють їх [17, с. 8]. До складників мовленнєвого акту належать локуція (акт говоріння), іллокуція (реалізація у висловлюванні комунікативного наміру) та перлокуція (наслідки іллокутивного впливу на адресата) [10, с. 71].

Дж. Серль виділяє п'ять типів мовленнєвих актів: репрезентативи або асертиви (зобов'язують мовця відповідати за правильність свого висловлювання), директиви (змушують адресата до конкретних дій: щось запитати, наказати, попросити тощо), комісиви (спонукають до виконання дій у майбутньому), експресиви (відображають психологічний стан комуніканта), декларативи (установлюють відповідність між пропозиційним змістом висловлювання і реальністю) [17, с. 9].

Мовленнєвий акт реалізується в конкретному комунікативному акті та комунікативній ситуації, тому детальніше з'ясуємо сутність цих категорій прагмалінгвістики. Поняття комунікативного акту – одне із найзагальніших у комунікативній лінгвістиці та теорії спілкування; це процес, для якого

характерне конкретне місце, час, а його результатом є текст (дискурс). За визначенням Ф. Бацевича, це «інтеракція і трансакція одночасно, основою яких є повідомлення, а результатом – дискурс» [10, с. 105]. Будь-який комунікативний акт має два складники: ситуацію та дискурс. Перший – це фрагмент об'єктивної реальності, компонентом якої є вербальний акт. Другий – вербалізована мовленнєво-мисленнєва діяльність, до якої належать мовні й позамовні компоненти.

Російська дослідниця В. Красних виділяє такі компоненти комунікативного акту: конситуація (позамовна ситуація спілкування, його умови й учасники), контекст або семантичний аспект (прямі й непрямі смисли висловлювання), пресупозиція (перетин індивідуальних когнітивних просторів учасників комунікації), мовлення як власне лінгвістичний аспект (продукт безпосереднього творення) [10, с. 106]. Комунікативний акт має також конкретні етапи розвитку: реалізація повідомлення, його відправлення та доставляння, отримання та опрацювання.

Важливим також є поняття комунікативної ситуації, оскільки для будь-якого мовного явища характерна конкретна ситуація спілкування, яка спонукає мовця до тих чи тих мовленнєвих дій. Це сукупність зовнішніх умов спілкування, а також внутрішніх станів комунікантів. Кожен процес спілкування має певні етапи: установлення контакту, розвиток теми й підтримання розмови, її завершення. До складників комунікативної ситуації відносять: місце й час повідомлення, адресата й адресанта, а також мету спілкування. Виділяють такі типи можливих адресатів: конкретний (реальний), гіпотетичний, одиничний, масовий [17, с. 5]. Саме аналіз типу адресата з боку адресанта безпосередньо впливає на добір мовних засобів у конкретній комунікативній ситуації задля досягнення комунікативної мети.

Адресант ураховує характер конкретної ситуації спілкування і добирає ті мовні засоби, які допоможуть йому реалізувати задум, тактику, стратегію під час мовної взаємодії. Уважають, що прагматика мови починається там, де мовець ставить запитання: «Для чого я це маю сказати?». Це є задум або мотив,

які лежать в основі комунікативного наміру, який називають інтенцією. Мовець свідомо добирає мовні засоби, які максимально точно будуть показувати його інтенцію. Стратегія мовної поведінки – це вибір між очевидним (експліцитним) та прихованим (імпліцитним) у комунікативному намірі. Якщо говорити про приховане в спілкуванні, то його інтерпретація залежить від комунікативної компетентності адресата, від якої і залежить процес сприймання інформації та її розуміння.

Будь-яка мовленнєва діяльність розпочинається із конкретного задуму – категорії, яка визначає, задля чого здійснювати той чи той комунікативний акт. З цього випливає ще одне ключове поняття прагмалінгвістики, про яке ми згадували вище, – комунікативний намір (інтенція), тому деталізуємо його. Воно з'явилося в епоху Середньовіччя і визначало мету та спрямованість мислення на певний об'єкт. Це намір, задум щось зробити, використовуючи мовні засоби як інструмент здійснити мовленнєвий акт, який спрямований на розв'язання конкретних проблем і передбачає цілевизначення. Комунікативний намір мовця спрямовано в майбутнє, тому вибір стратегії залежить від уявлень особистості про майбутнє та життєвого досвіду із минулого. Окремо виділяють узагальнену інтенцію мовця, завдання якої – повідомляти щось та спонукати до чогось. На думку психологів, першим етапом породження мовлення є намір (інтенція), другим – мотив, внутрішнє та зовнішнє мовлення (за теорією породження мовлення Л. Виготського). Мовознавці інтенцію розглядають як певний мовленнєвий намір, який допомагає людині досягнути бажаного результату в процесі спілкування. Намір – це стратегічний задум, який формується у свідомості людини до реалізації висловлювання. Залежно від цього адресант обирає пряме або непряме (закодоване) висловлювання, на що впливає найбільше комунікативна компетентність та мовний досвід учасників акту спілкування, які допомагають правильно розпізнати прихований інтенційний компонент, закладений у ті чи ті мовні одиниці.

Важливими категоріями прагмалінгвістики є також мовленнєва тактика та стратегія, які мовці обирають, ураховуючи мету спілкування. За визначенням

Ф. Бацевича, «мовленнєва комунікативна стратегія – це оптимальна реалізація інтенцій мовця щодо досягнення конкретної мети спілкування, тобто контроль і вибір дієвих ходів спілкування і гнучкої їх видозміни в конкретній ситуації спілкування» [10, с. 118]. Якщо спілкування не конфліктне, то комуніканти, знаходять «спільну мову», яка регулюватиме їхню співпрацю: добирають мовні засоби, доречну тональність, створюють сприятливу атмосферу для спілкування тощо. До комунікативної стратегії також належить:

- вибір глобального мовленнєвого задуму (висвітлення конкретних фактів, запитання, відповіді, прохання, накази, спонукання тощо);
- визначення обсягу повідомлення, у якому буде подано тему та рему;
- вибір комунікативної структури висловлювання, стилю та жанру;
- аргументація, мотивація, оцінка, вираження емоцій, міркування вголос, підбурювання, виправдання тощо.

До складників комунікативної стратегії відносять комунікативну мету, комунікативну компетентність і комунікативну тактику. Усі ці поняття тісно пов'язані, оскільки завдання кожного – досягнути комунікативних цілей, успішний результат процесу спілкування. Зокрема, комунікативна мета безпосередньо впливає на перебіг комунікативного акту, передавання інформації та взаємодію учасників. За визначенням Ф. Бацевича, це «стратегічний результат, на який скероване конкретне спілкування, комунікативний акт» [10, с. 120]. Зважаючи на те, що прагматичні аспекти передбачають урахування віку, статі, соціальної ролі, професії адресата, комунікативні тактики відіграють вагомую роль у процесі спілкування. Це «визначена лінія поведінки на певному етапі комунікативної взаємодії, спрямованої на отримання бажаного ефекту чи запобігання ефекту небажаного; мовленнєві прийоми, які дають змогу досягнути комунікативної мети» [10, с. 120]. Комунікативну тактику визначає конкретна ситуація спілкування, наприклад, ураховують характер самого спілкування: побутове чи ділове, дружнє чи професійне, діалог це чи полілог, пряме чи опосередковане тощо. Наведемо приклади мовленнєвих тактик у професійній сфері спілкування:

раптовість, провокація, апеляція до авторитетів, залучення елементів неформальності, гумор, чорне опонування. Гумор і неформальні елементи допомагають створити невимушену атмосферу, покликання на авторитет посилює вагу власної думки, а раптовість – вражає адресата новою несподіваною інформацією. Провокація та чорне опонування спрямовані на те, щоби поставити співрозмовника в незручне становище та вивести його із зони комфорту задля досягнення своїх комунікативних цілей. Наприклад, чорне опонування – тактика, яка полягає в тому, щоби поставити партнерові декілька запитань, на жодне з яких він не здатний відповісти, що утврджує перевагу адресанта.

Крім теоретичного знання мови, комунікант повинен вміти використовувати мовні засоби й практично. Йдеться про конкретну ситуацію мовлення, певний контекст та час, що визначає комунікативна компетентність – третій складник комунікативної стратегії. Ф. Бацевич пропонує таке визначення цієї категорії: «Сукупність знань про спілкування в різноманітних умовах із різними комунікантами, а також знань вербальних і невербальних засад інтеракції, умінь їх ефективного застосування в конкретному спілкуванні в ролі адресата й адресанта» [10, с. 124]. Комунікативна компетентність залежить від низки чинників, зокрема, комунікативних намірів мовця, дотримання певних стратегій під час комунікації, відомостей про співбесідника, уміння зорієнтуватися в конкретній ситуації мовлення, уміння контролювати сам процес комунікації, свою мовленнєву поведінку та емоції, а також уміння завершувати спілкування та виходити з нього.

До складників комунікативної компетентності мовознавці відносять такі компетенції: дискурсивну (уміння комунікантів вступати в дискурс), іллокутивну (здатність учасників спілкування реалізувати комунікативну інтенцію), соціолінгвістичну (здатність продукувати й розуміти висловлювання в конкретному контексті), стратегічну (уміння добирати ефективну стратегію в конкретній ситуації спілкування), соціокультурну (уміння аналізувати в процесі комунікації звичаї, традиції, тобто соціокультурний контекст) [10, с. 125].

Отже, під час характеристики комунікативної компетентності мовця потрібно враховувати:

- психологічні та фізіологічні особливості людини, її психологічний тип, апарат артикуляції, що безпосередньо впливає на успішний результат комунікації;

- соціальний статус і характеристику особистості: вік, стать, професію, належність до конкретних соціальних груп, соціальну роль, що впливає на мовну поведінку комунікантів;

- фонові знання, культурний фонд, цінності та моральні орієнтири людини, що має бути певною мірою спільним для адресанта й адресата, оскільки, наприклад, відмінності в культурному фонді можуть призвести до невдачі під час спілкування;

- комунікативну компетентність мовця, показником якої є вміння і здатність за допомогою різних мовних способів виражати певний сенс, розрізняти омоніми, знати синоніми й вміти вибрати найдоречніші мовні засоби для конкретного комунікативного акту, щоб досягнути ілюквативної мети;

- комунікативні знання, вміння та навички, суть яких полягає в тому, щоб обрати правильну стратегію в конкретному випадку мовлення, використовувати різні тактичні прийоми комунікації, уміти встановлювати й підтримувати контакт зі співрозмовниками.

Отже, ми з'ясували, що в 50–60-х роках ХХ ст. почав розвиватися антропоцентричний напрямок у мовознавстві, предметом розгляду якого стало визначення того, як людина впливає на мову і як мова впливає на людину, її свідомість, культуру, тому врахування людського чинника стало одним із ключових аспектів під час вивчення мовних явищ. Проте антропоцентризм як основний принцип дослідження в мовознавстві не може самотужки пояснити всі явища й процеси, тому лінгвістика потребує залучення здобутків із різних галузей знань, щоби розвинути проблематику, яка стосується комунікативної компетентності мовця.

Зважаючи на антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ, під час їх дослідження мовознавці починають залучати категорії психології. Так у мовознавстві виник психологізм. Існують різні дефініції поняття, проаналізувавши які, ми визначили, що це напрям у лінгвістиці, суть якого в тому, що в основу аналізу лінгвістичних одиниць покладено спостереження над психічними процесами, що відбуваються у свідомості мовця.

Психологізм як напрям лінгвістичних досліджень, попри широку науково-методичну базу, є актуальним об'єктом дослідження в сучасних лінгвістичних студіях. Особливістю психологізму є те, що він розглядає мову як психологічне явище, що передувало виникненню психолінгвістики – науки, яка визначає процеси утворення, сприйняття та формування мовлення у їх взаємодії із системою мови, а також розробляє моделі мовленнєвої діяльності та психофізіологічної мовленнєвої організації людини, перевіряє їх у процесі психологічних експериментів. Таку переорієнтацію лінгвістичних досліджень, коли в центрі стає людина як носій мови, спричинив антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ, оскільки мову починають досліджувати у тісному зв'язку із людиною. Важливим для мовознавців стає питання: як те, що є в мові людина використовує в певній комунікативній ситуації. Ураховуючи це, актуальним стає вивчення прагматичного аспекту комунікації, який передбачає аналіз учасників спілкування, стосунків між ними, самої комунікативної ситуації, іллокутивного та перлокутивного ефекту, індивідуальної психології мовців та психолінгвістичних процесів породження і сприйняття мовлення. Робимо висновок, що поняття «психологізм» та «прагматичний аспект комунікації» тісно пов'язані, оскільки головним для них є мова, мовлення і особистість у конкретній комунікативній ситуації.

РОЗДІЛ 2

ЛЕКСИЧНИЙ РІВЕНЬ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ГЕРОЇВ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ З УРАХУВАННЯМ ПРАГМАТИЧНОГО АСПЕКТУ КОМУНІКАЦІЇ НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ АНАТОЛІЯ ДІМАРОВА «БІЛЬ І ГНІВ»

2.1. Психоемоційний стан дитини в комунікативній ситуації з батьками

На нашу думку, проблема стосунків дітей і дорослих є доволі цікавим об'єктом дослідження, оскільки картина світу дитини значно відрізняється від світогляду дорослого, що безпосередньо впливає на характер спілкування. Цікавим є вивчення того, які емоції відчують комуніканти в конкретному акті спілкування залежно від виду комунікації та, яке відображення мають емоції у вербальній і невербальній поведінці мовців. Чимало праць, у яких порушено проблематику стосунків батьків та дітей, – здобутки психологічної науки, тому одним із завдань нашої роботи ми визначили проаналізувати саме із лінгвістичного погляду, що відчують діти в конкретній комунікативній ситуації із дорослими та як вербалізовано їхній психоемоційний стан.

На сторінках роману А. Дімарова «Біль і гнів» знаходимо небагато фрагментів, у яких репрезентовано комунікацію між дорослими та дітьми, оскільки в тексті невелика кількість персонажів дитячого віку. Ми виокремлюємо три комунікативних акти, учасниками яких є діти та дорослі. Об'єктами нашого аналізу стають Кім, Клара, Андрійко, Івась як учасники першого типу комунікації «батьки – діти». В основі аналізу психоемоційного стану героїв – 10 базових емоцій за типологією К. Ізарда: інтерес-хвилювання, радість, горе-страждання, гнів, відраза, презирство, страх, подив, сором, провина.

Науковець Б. Норман стверджує, що в мовленнєвому спілкуванні особистості комунікантів природно співвідносять із умовами самої комунікації, що пов'язано з прагматичним аспектом комунікації. Тому під час аналізу

виокремлених комунікативних актів ураховуватимемо такі складники: учасників та обставини спілкування, місце, час, причини та інтенції мовців, що втілено в жанрово-стильовому різноманітті мовлення.

Перша ситуація спілкування батьків та дітей у романі – діалог матері із сином. Для аналізу вважаємо за потрібне врахувати факт, що Кім дуже любив коней та часто відвідував стайню. Це стало передумовою спілкування і задало його характер. Емоція хлопця, коли той бачить коня, – радість. На підтвердження цього наведемо авторський лексичний репрезентант – **затрусить**. Це конотативно забарвлена сема, що позначає велике захоплення, що й пояснює поведінку Кіма, який не втрачає жодної нагоди відвідати своїх улюбленців. Це стає причиною конфлікту хлопчика з мамою, оскільки вона не поділяє любов сина до коней та вважає, що він просто б'є байдики замість того, щоб гарно навчатися в школі та допомагати батькам. Через це спілкування з боку матері визначаємо як конфліктне. Жінка перебуває у стані розлючення, намагається залякати хлопця, погрожує, що про все розповість його батькові. Кім намагається уникнути конфлікту, про що свідчить така репрезентація в тексті психоемоційного стану хлопчика:

«Мовчить, тільки шморгає носом», «мовчить, тільки сопе» [23, с. 33].

Компоненти **мовчить, шморгає носом, сопе** указують на те, що емоція дитини в цьому випадку – відчуття провини. Він покійно терпить і змовчує матері. Важливою в прагматичному аспекті є вказівка на те, що він плаче, тому можемо зробити висновок, що Кім також, окрім провини, відчуває образу через те, що йому не дозволяють займатися улюбленою справою та ще й сварять. Проте, схопивши потиличник, хлопець удає, ніби ця ситуація його не стосується і нічого не трапилося, і так, мов його й не лають, запитує: *«Мамо, а що їсти?»*, що є ознакою бажання хлопця змінити тему розмови, заспокоїти маму й уникнути сварки, що автор утілює, використавши в тексті питальну конструкцію.

Американський психолог Е. Берн представляє концепцію психологічних ролей. Поняття ролі автор витлумачує з позиції психології: кожна особистість у

своєму феноменальному Я-стані має три психологічні ролі – дитини, батьків і дорослого – і щоразу у спілкуванні, орієнтуючись на комунікативну ситуацію та на адресата, актуалізує ту чи ту роль [13]. Якщо дитині властива життєрадісність, допитливість, цікавість, довірливість, невпевненість, то батькам – впевненість у правильності моральних норм, авторитетний тон, безапеляційність, заступництво, дорослому ж – об'єктивність щодо оцінювання світу, контроль, розрахунок, скептицизм.

В образі Кіма як учасника конкретної комунікативної ситуації втілено дві психологічні ролі. Він дитина, бо допитливий, радісний, має цікавість до всього, але невпевнений, відчуває авторитет матері й не сміє їй суперечити. Кім одночасно й дорослий, бо вміє залагодити конфлікт, обирає ефективну тактику й стратегію, тобто поведінка дитини відповідає поведінці дорослого, натомість учинок матері хлопця більш дитячий, бо вона просто виплескує увесь свій гнів на дитину, не поділяє його інтересів, засуджує їх. У цьому випадку важливою є соціальна роль комунікантів – мати й дитина, що надає перевагу під час спілкування і утверджує авторитет першої над другим.

Не раз діставалося хлопцеві й від його батька. Найбільший конфлікт між ними трапився, коли Кім назвав свою вчительку «куркульською вовчицею», про що повідомив Твердохлібові директор школи. Це другий комунікативний акт, який ми виділяємо в романі «Біль і гнів» у контексті комунікації «діти – дорослі». Автор так описує поведінку дитини у вище згаданій ситуації спілкування:

«Кім сидів над підручником: удавав, що учить уроки. Схилився й не писне» [23, с. 75].

Прагматично забарвленими є лексичні репрезентанти: **удавав, схилився, не писне**. У цьому випадку Кім відчуває дві базові емоції за К. Ізардом – страх і провину, проте домінує перша. Контекстуальне значення лексеми **удавати** означає прикидатись, що є ознакою страху дитини, бажання уникнути цієї ситуації. Авторська вказівка на похилену голову тільки підтверджує вище зазначене і свідчить також про емоцію провини, яку відчуває дитина за скоєне.

Така поведінка сина дуже розлютила батька: у ньому все закипіло, на Кімові відбився його важкий погляд, і він збирався із сина спустити сім шкур:

«І, вже не стримуючись, – лясь! лясь! Кіма по щоках, У того так сльози і бризнули» [23, с. 76].

Твердохліб відчуває емоцію гніву, а Кім – горя-страждання, на що вказують його сльози, які бризнули. Від болю хлопець вхопився за щоки та за таке покарання з боку батька з ненавистю почав дивитися на нього. Передумовою конфлікту стало те, що Кім знайшов у батьковій шухляді вирізану замітку із газети про куркульську вовчицю Тетяну Світличну (вчительку Кіма), яку раніше сам Твердохліб і написав. Зараз чоловік відчуває себе ніяково через те, що зробив, проте час не повернути, можна лише жалкувати. Кім відчуває образу й ненависть до батька, роблячи закид:

«– Самі написали, та ще й б'ється! А-а, сам!..» [23, с. 76].

Важливою в прагматичному аналізі цієї ситуації спілкування є обірвана цитата й мовчання хлопця, який одночасно й дорікає батькові за те, що він учинив, але й боїться його і чергового покарання за сказане.

Була в сім'ї Твердохліба й донька, тому можемо простежити різне ставлення батька до дочки й до сина. Клара була татовою мазницею і, за контекстуальною вказівкою автора, завжди до батька **липла** – прагматично забарвлена лексема, яка вказує на прив'язаність дочки до тата, емоційний зв'язок між ними. Зображено велику любов батька до дочки:

«І коли тато приласкає, од надмірної втіхи, од повноти почуттів починає говорити баском» [23, с. 34].

Трансформація голосу суворого батька до сина й ніжного та м'якого до доньки свідчить про особливості виховання дітей різної статі, що зумовлює різний характер спілкування, його перебіг та результат.

Протилежними до стосунків між дорослими та дітьми в родині Твердохліба є стосунки із синами Тетяни Світличної. Жінка – героїня зі складною долею, яка підпорядковується обставинам, та сенс свого життя вбачає у двох синах:

«Тетяна давно уже **примирилася** з думкою, що їй од життя ждати нічого. Жила заради синів. Вона **нещаслива**, хай хоч діти будуть щасливі» [23, с. 82].

Репрезентантом її психоемоційного стану є прикметник **нещаслива**. Емоція, яку відчуває жінка, – горе-страждання за К. Ізардом. Прагматично забарвленою є також лексема **примирилася**, яка є ознакою зневіри, оскільки Тетяна приймає своє нещасливе життя, вона вже не хоче боротися за своє щастя, але для щастя дітей вона готова зробити все. Матір дуже любить своїх дітей, турбується про них та захищає, тому стосунки з ними були приятними й теплими, що мало безпосередній вплив на перебіг спілкування.

Розглянемо комунікативну ситуацію між Тетяною та її старшим сином Андрійком. Одного разу між ними зав'язався діалог про те, чому Андрійко ніколи не запрошує своїх друзів у гості. Тетяна дуже хотіла з ними познайомитися і почала допитуватися, чому старший син не хоче цього. Андрій довго уникав відповіді й Тетяна чула тільки коротке й тихе «ні». Комунікація має кооперативний характер, оскільки обидва мовці намагаються зрозуміти один одного, не порушують правил ввічливості та не мають негативних намірів у кінцевому результаті. Сам хлопець довго стримував свої емоції, проте з часом не витримав і вигукнув:

«– **А як узнають**, що мій батько – куркуль?» [23, с. 82].

Фонаційна особливість вигуку свідчить про емоцію страху та гніву одночасно, оскільки герой глибоко переживав, уникав цього та приховував. Компонент **як узнають** указує на страх хлопця, як відреагують інші на те, що його батько – куркуль. Через це Тетяна хотіла навіть змінити своє прізвище та прізвища синів, а після розмови із хлопцем довго ходила сама не своя, оскільки відчувала провину і її серце краялось через це.

Суворішою доводилося Тетяні бути зі своїм молодшим сином Івасем, оскільки той часто намагався відхилитися від роботи. Хлопці жалілись, що хочуть на річці покупатися, побігати із друзями, бо взимку такого не буде, а

мати змушує їх полоти в городі. Молодший син нарікав на те, що рядки надто великі, кінця-краю їм немає. Тут Тетяна вживала заходів:

«– *Ти будеш сьогодні полоти? Чи за лозиною скучив?*» [23, с. 84].

Репрезентантом психоемоційного стану героїні є також авторський коментар, що вона починає сердитись. Івась своєю чергою знав, що вже в такому випадку із мамою жартувати не можна й дратувати більше її не потрібно, тому починав старанно полоти картоплю. Проте невдоволення дитини так просто не вгамувати: хлопець продовжував **бубніти**:

«– *Я б її (картоплі) довіку не їв!*» [23, с. 85].

Лексема **бубніти** має лексичне значення говорити невиразно, неголосно, є прагматично забарвленою, оскільки свідчить про те, що Івась висловлює своє невдоволення, нарікає на примусову працю, проте робить це тихо й частково приховано, щоби не розсердити ще більше матір, оскільки відчуває страх перед матір'ю, що пов'язано знову ж таки із психологічною і соціальною роллю комунікантів.

Отже, проаналізувавши три комунікативні ситуації між батьками та дітьми, можемо зробити висновок, що домінантною емоцією є страх, який відчувають останні перед дорослими. Передусім, причиною цього є соціальна роль комунікантів – роль батька, матері та роль дитини. Перші є авторитетом, їхні вчинки та слова не підлягають сумніву та критиці, а другі – мають підпорядковуватися, змовчувати та поважати старших.

2.2. Особливості омовлення емоцій героїв у комунікативних ситуаціях між чоловіком та дружиною

А. Дімаров у романі «Біль і гнів» порушує складну проблематику сімейних стосунків. Його герої наділені надмірною емоційністю в конкретних комунікативних актах, яку автор передає за допомогою лінгвістичних маркерів у мовленні персонажів. Опис омовлення емоцій героїв твору ми здійснюємо на прикладі виокремлених комунікацій між чоловіком та дружиною.

Стосунки Івана та Федори. Іванові заманулося покликати гостей, натомість дружина була не в захваті від такої ідеї, що й зумовило непорозуміння. Зауважимо, що чоловік звертається до жінки, використовуючи субстантивованій прикметник **стара**, який має прагматичне забарвлення. Це типове звертання до дружини, на яке часто можна натрапити і в художньому, і в розмовно-побутовому стилі, що свідчить про тривале спільне життя, насичене побутом, близькість двох людей, яка вже далеко не романтична, а вже більше дружня. Це звертання не має в тексті жодного негативного забарвлення, тому Федора на це не реагує і це її не ображає. Жінку більше обурює ідея чоловіка покликати гостей, бо їх немає чим нагодувати. Звернімо увагу на авторський коментар, що під час цього жінка сплескує в долоні, що свідчить про її здивування, розгубленість, а також про те, що вона не оцінила цю ідею. Іншою є реакція чоловіка:

«– Найшла чим журитися! – одмахується безтурботно Іван. – Тут треба подумати, кого кликати...» [23, с. 113].

Можемо зробити висновок, що в цій комунікативній ситуації чоловік байдужий до того, що думає його дружина, і він не вважає проблемою те, що як проблему сприймає Федора, на що вказує компонент **одмахується безтурботно**. Іван має конкретний намір – зібрати гостей і використовує ігнорування та свою байдужість як комунікативну стратегію. Головна проблема в той час для нього – вирішити, кого саме кликати. Проте іншого разу, коли чоловік знову терпляче, не полишаючи надії отримати бажане, наголосив дружині про це, у відповідь отримав: *«– В тебе не всі вдома!»* [23, с. 113]. Федора розсердилася, почала лаятися та бурчати, натомість Іван уже ні пари з уст. Фразеологізм **ні пари з уст**, який автор використовує в конкретному контексті, указує на те, що чоловік не бажає продовжувати суперечку, бо відчуває страх перед дружиною. Кінцевий результат комунікації не був таким, яким хотів чоловік, проте з дружиною вже боявся сперечатися і тільки мовчав, вислуховуючи її лайку.

Стосунки Твердохліба із Марусею. Теплішими й приязнішими були стосунки цього подружжя, на відмінну від попереднього. З початком Другої світової війни Маруся почала хвилюватися за чоловіка, тому не могла приховувати свої емоції і часто говорила про це із ним. Під час розмови вона завжди близьенько до нього сідала й тулилась, що є показником їхньої любові. Твердохліб заспокоював її, використовуючи сердитий тон, проте, провівши одного разу по обличчі дружини, помітив, що вона плаче:

«Дружина схлипнула не криючись. Тулилася щосили до нього, німо тремтіла» [23, с. 167].

У лексемах **схлипнула, тулилася, тремтіла** закодовано відчуття розпачу, страху, які відчуває дружина за чоловіка та матір за дітей. Натомість Твердохліб підтримував Марусю, запевняв, що все буде добре, обіймав за плечі, голубив і вона заспокоювалась.

Стосунки Федора та Олесі, у яких виявляємо нові проблеми: дружина часто ревнує свого чоловіка, який у відповідь дивиться завжди такими невинними очима, що йому гріх не повірити. Одного разу він удавано переплутав свою дружину з іншою пані:

*«– Ти що з нею там робив? – допитувалась потім Олеся.
– Та тільки за плечі потримав... Поки роздивився, що то не ти...
– За плечі?.. А помада на губищах у кого була?.. А в тії соромітниці синяк – од ведмедя?.. А чого вона на тебе дивилася, аж облизувалась?.. Чого?»* [23, с. 179].

Обірвані фрази Федора вказують на те, що йому є що приховувати й він шукає шляхи виправдання. Олеся, не отримавши чітких відповідей на свої запитання, обирає стратегію «сльози», бо знає, що для Федора – це як ножем у серце. Олеся, за авторською вказівкою, **вибухає**, бо не може стерпіти такої поведінки, їй образливо, але вона любить свого чоловіка, тому ревнивість бере гору над нею. Чоловік клянеться, що все вийшло ненароком. Попри свою хитрість та вміння виходити сухим із води, йому стає шкода дружини й

з'являється почуття сорому. Та все ж він дивується, чому дружина так побивається і рюмсає, адже він не вбив нікого.

Стосунки Ольги з Іваном. На нашу думку, саме вони є найскладнішими, що пов'язано із вдачею жінки, яка зовсім не влаштувала свого чоловіка. Вона любила помічати на собі зацікавлені чоловічі погляди, а Іван ненавидів, коли від цього на її обличчі з'являлася хтива посмішка. Одного разу чоловік підкрався до вікна й побачив, як його «мила дружинонька» сидить із якимось чоловіком. Автор так описує психоемоційний стан героя в той момент:

«Іван, уже не володіючи собою, замолотив кулаком у дубові дошки... Іван обнік її поглядом, відштовхнув, ускочив до хати» [23, с. 255].

Виділені компоненти указують на те, що в конкретний момент чоловік перебуває в стані надзвичайного обурення і злості. Але що відчуває під час цього його дружина Ольга? Вона просто всміхається так, ніби нічого й не трапилося, і *«їй, здається, аж приємно було бачити, як казиться чоловік» [23, с. 255].* Лексема **приємно** вказує на те, що жінка відчуває задоволення від того, що Іван розсердився. Ольга спокійна й врівноважена, проте Іван лютує все більше й більше:

«Іванові знову аж ударило в голову, коли подумав, що вона, отака, сиділа щойно перед чужим чоловіком: повалити б на підлогу і – чоботом! Чоботом! Та вже знав, що буде ще гірше: поб'є, а потім сам же й катуватиметься» [23, с. 256].

Емоції чоловіка не можуть приховати і його очі: автор зауважує, що герой часто відводить погляд від дружини, здається, не може на неї дивитися, відчуває гнів і відразу. Він погрожує дружині, що якщо та не одягатиметься як належить, то він візьме й все спалить. На чоловікову погрозу Ольга зневажливо здвигнула плечем, що означає те, що вона відчуває байдужість і до чоловіка, і до своїх речей, не цінує їхні стосунки, нехтує ними, провокуючи Івана своєю поведінкою.

Стосунки Оксена та Одарки, у яких чоловік жорстко приборкує свою дружину. Авторська характеристика героя – **сказився**, бо він часто втрачав

владу над собою та гнівався. Причиною цього стало те, що він дуже ревнував свою дружину й навіть, як ішов на роботу, замикав її в хаті. А одного разу, коли Одарка сказала, що знайде когось іншого, ухопив горня з окропом та й плеснув їй в обличчя. Що відчуває сама жінка під час цього?

«І від злості великої, од життя розпроклятого заходжується бити дитину. Так лупцює, так б'є, що чути, як воно кричить, аж на другім кутку» [23, с. 314].

У цьому реченні маємо прихований сенс: Одарка страждає від жорстокого чоловіка, проте не може перечити йому, натомість знаходить дитину, на якій може зривати всю свою злість, а та нічого не може вдіяти проти матері, а тільки розпачливо кричить на все село. Кульмінацією цієї ситуації стало повне моральне виснаження і безсилля героїні, яка до того лише кидала грізно погляди й блискала очима на чоловіка, так намагаючись показати свою силу, але вперше в житті заридала. Підсилює відчуття розпачу героїні те, що вона впала на коліна та на заламані руки:

«Страшний то був плач: не плакала – надривалася криком, билася головою об лаву, трусилася худою спиною» [23, с. 315].

Для передавання глибини психоемоційного стану героїні автор використовує низку лексем-репрезентантів: **плач, надривалася, билася, трусилася, крик**, які підсилює прикметник **страшний**. У цих компонентах зафіксовано невгамовний біль героїні, її розпач, безсилля та втрату надії у стосунках із чоловіком.

Отже, у проаналізованих комунікативних ситуаціях натрапляємо на різні стосунки між чоловіком та дружиною, що безпосередньо впливає на характер спілкування, його перебіг та наслідки. Якщо, наприклад, у стосунках подружжя Твердохлібів панує повага та турбота, то у взаємовідносинах Івана та Ольги, Оксена та Одарки зовсім не так, оскільки чоловіки навіть б'ють своїх дружин, що породжує негативні емоції. Ольга та Одарка постійно відчувають страх, розпач, душевний біль, розчарування, натомість чоловіки – злість, обурення та гнів.

2.3. Лексична репрезентація психоемоційного стану героїв у стосунках хлопець – дівчина

У мовознавчих студіях можна натрапити на окремі аспекти опису вербалізації концепту «любов» у художньому тексті, проте вичерпного аналізу психоемоційного стану закоханих немає. Ці стосунки, на нашу думку, не мають такої складної проблематики, як вище проаналізовані стосунки між чоловіком та дружиною. Проте в них порушено інші проблеми: вірності, зради, ненависті, любові тощо, що впливає на психоемоційний стан героїв, характер їхньої комунікації, її перебіг та наслідки.

Закоханими героями в романі є Катря та Євген. Вони обоє глибоко й тонко переживають свої почуття. Автор так описує першу зустріч хлопця із дівчиною:

*«Зиркнула разок – і поблиск її дівочий підтяв курсанта, мов блискавиця. Раз **підлетів** – запросити до танцю, удруге, а потім уже й **не відходив**»* [23, с. 110].

Катря – незалежна й горда красуня, яка, за авторським коментарем, «не готова вішатись усякому зайді на шию», про що свідчить лексема **зиркнула**. Інші персонажі роману так характеризують героїню: «*Задавака! Дере носа, й сама не знає од чого!*» [23, с. 110], проте в цих словах приховано заздрощі та ненависть дівчат через те, що Євген виявляє інтерес до Катрі, а не до них (лексичні репрезентанти **підлетів**, **не відходив** увиразнюють його захоплення дівчиною), оскільки насправді сама героїня була не такою, як її схарактеризували удавані подружки.

У тексті тонко описано психоемоційний стан героя, який із першого погляду закохується в дівчину. Автор називає його зовсім *очманілим*. Очманіти – означає утратити здатність нормально мислити, міркувати або діяти. Таке омовлення почуттів Євгена свідчить про його величезне захоплення дівчиною та готовність на будь-який вчинок, тому він відразу напросився проводити її додому. Катря ж відчуває, що хлопець «дере кирпу», її дратує те, що всі дівчата

упадають за ним, забуваючи про свою гідність. Тому вона демонстративно показує юнакові, що так буде не з усіма:

*«Тож по дорозі додому од неї так **віяло холодом**, що Євген не те що обійняти – до руки **не смів** доторкнутися. А на Євгенове прохання, коли б знову зустрітися, відповіла, **знизавши плечима**:*

– А хіба це так потрібно?» [23, с. 111].

У наведених реченнях передано психоемоційний стан героїв у конкретній ситуації спілкування, коли хлопець проводить дівчину додому. Під час цього він відчуває страх перед нею та ніяковість. Компонент **не смів** указує на те, що Євген категорично боявся навіть доторкнутися до дівчини.

Найвиразніший репрезентант психоемоційного стану Катрі – авторська вказівка на знизування плечима, яке в контексті конкретної комунікативної ситуації є свідченням того, що дівчина хоче показати свою байдужість до Євгена, чим ще більше зацікавлює та інтригує його. Уважаємо за доречне зауважити про вище наведену прагматично забарвлену питальну конструкцію («*А хіба це так потрібно?*»), уживаючи яку, автор ще більше підкреслює удавану байдужість дівчини до хлопця.

Така поведінка Катрі викликає відповідну реакцію Євгена. Об'єктом його злості стають чоботи, що підтверджує виділений нижче лексичний репрезентант психоемоційного стану хлопця в конкретній ситуації:

*«Збираючись до клубу, хлопець усе **лютіше** начищав свої чоботи, наче вони, хромові оті чобітки, були винні в тому, що дівчина лишилася байдужою до нього»* [23, с. 111].

Проте Катря та Євген у результаті зійшлися і їхнє кохання стало взаємним. Хлопець від'їжджає на навчання і їхні стосунки тепер на відстані. Він хвилюється, щоб дівчина його не забула, тому пише їй листи, у яких допитується, чи вона його ще не розлюбила. Проте їхнє кохання було мимовільним, бо Євген знаходить собі іншу й одружується. Автор так описує поведінку хлопця:

*«Та згодом листи стали надходити все рідше й рідше. Чи то бракувало чорнила, чи не вистачало паперу, тільки Євген писав усе коротше й коротше, аж поки й зовсім **замовк**» [23, с. 111].*

На нашу думку, у цих рядках майстерно передано емоції героя. Прагматично забарвлений компонент **замовк** указує на відмову Євгена від коханої, бажання її забути, бо він її просто розлюбив. У своїх припущеннях автор звертає увагу на зовнішнє – відсутність чорнила та паперу, що є певною мірою сарказмом із його боку, оскільки очевидним є те, що хлопець рідко й коротко пише, а з часом замовкає, бо зрадив Катрю та закохався в іншу.

Що відчує в такій ситуації сама дівчина? Євген навіть не повідомив їй про свій вчинок, тому вона про це дізналася із десятих уст. Дівчата, які раніше їй люто заздрили та називали задиракою, тепер стали ніжними та милими до неї. У цих словах автор негативно характеризує героїнь, оскільки вони отримують задоволення від того, що хтось страждає, удавано співчують, проте насправді приховано радіють. Психоемоційний стан зраженої дівчини омовлено так:

*«Нікого до сердечної рани своєї **не підпускала, замкнулася** навіть од сестер і матері, а коли йшла селом, гордо несла свою голівку. Хіба що трохи схудла на лиці та щоки зблідли» [23, с. 111].*

Компоненти **не підпускала, замкнулася** вказують на те, що героїня тяжко переносила зраду коханого, проте це був її внутрішній біль. Зауваження, що Катря схудла, свідчить про її глибокі переживання та внутрішній біль, а те, що вона гордо йшла селом та не ховалася від людей, не боялася осуду та чужих думок, дає змогу нам зробити висновок, що дівчина була готова боротися зі своїм болем, йти вперед та жити далі, вона розчарована у своєму внутрішньому світі, проте зовні вона сильна та стійка.

Через деякий час Євген повертається зі своєю дружиною Зоєю до батьків. Коли їхав, то його не раз тривожила думка, щоб не зустріти Катю. Ним опановував страх, що про все дізнається Зося і будуть неприємності. Проте він *«**намагався просто одмахнутися** од цієї думки, покладаючись на те, що якимось*

воно та обійдеться» [23, с. 117]. Вичерпний лексичний репрезентант його психоемоційного стану – **одмахнутися**, який передбачає те, що герой не відчуває відповідальності та докорів сумління через свій вчинок стосовно Катрі, а сподівається, що все мине саме собою, без його безпосередньої участі. Проте хлопця хвилює те, щоб раптом не зустріти колишню кохану:

*«Вчора ж, коли йшов селом, теж думав про Катрю, особливо як проходили мимо її хати – **молив долю**, щоб не зустрітися»* [23, с. 117].

Компонент **молив долю** яскраво передає страх Євгена побачити дівчину, бо доведеться все пояснювати і їй, і теперішній дружині. Проте минуле не давало йому спокою і він постійно думав про Катрю, і, одночасно, постійно примушував себе забути про неї.

На захист дівчини став Микола, брат Євгена. Його просте запитання, чи не шкода братові дівчини, викликало в останнього роздратування та гнів і він починав сердито сопіти. Усю свою злість хлопець знову спрямував на чоботи:

*«– Гляди, ще халяву одірвеш. – Не одірву, – відповів **крізь зуби** Євген»* [23, с. 118].

Зауважимо про спосіб мовлення – крізь зуби, що яскраво демонструє емоції Євгена, якого брат змусив повернутися до того, що він так увесь час наполегливо хотів забути. Микола зауважив, що нізащо не покинув би таку дівчину, як Катря, що викликало ще бурхливішу реакцію Євгена:

*«– Вмовкни! – **визвірився** на брата Євген»* [23, с. 118].

Важливим для трактування із погляду прагмалінгвістики є фонаційний компонент **визвірився**, що означає звертатися до кого-небудь або відповідати комусь із нестриманим роздратуванням, злістю. Саме це відчуває Євген у конкретній ситуації мовлення, оскільки не готовий із братом говорити відверто, прийняти зауваження та критику, він хоче все забути й жити так, ніби цього всього не було, він хоче уникнути минулого, проте воно переслідує його і в особі брата, і Катрі, яку боїться зустріти на кожному кроці, і Зосі, яка може про все дізнатися, і, звісно, його внутрішнього «Я».

Інші стосунки, що привертають увагу, – кохання Івана та Ольги. Пара познайомилася на весіллі. Серед усіх присутніх хлопець відразу помітив дівчину і, як зауважує автор, **не відривав від неї погляду**, що свідчить про велике захоплення. Дівчина помітила прикутий до себе погляд, проте компоненти **не збентежилася, не почервоніла** указують на відчуття спокою та відсутність хвилювання. Коли оголосили танці, вона, **«всміхаючись невиразною усмішкою»**, пішла прямо до Івана. Компонент **невиразна посмішка** – указівка на те, що хлопець їй також сподобався і вона впевнено й рішуче готова діяти. Від цього Івана огортав незнайомий досі холодок у грудях:

«Він відчував, як з наближенням дівчини щось входить у нього, – назавжди, навіки, і ще відчував, що зараз щось зробить таке, що вийде за межі нормальної поведінки людини, навіть п'яної» [23, с. 230].

Це відчуття не підвело героя, він привселюдно поцілував Ольгу, *«на смерть уп'явся своїми губами»*. Герой відчуває досі невідомі йому емоції, які затуманюють розум, він назавжди захоплюється дівчиною, доведенням чого є рядки: *«...все зникло довкола, лишилася тільки дівчина...»*. Результат їхньої зустрічі – відчуття героя, що *«жити без неї він уже не зміг би»*.

Романтичним і ніжним є омовлення стосунків іншої пари – Нелі та Андрія, яких об'єднали воєнні дії та громадянський обов'язок. Автор тонко описує їхні емоції та почуття, передаючи весь трепет стосунків. Закохані постійно перебували в небезпеці, Неля відчувала страх та намагалася знайти підтримку й захист із боку коханого:

*«Неля весь час **трималася** Андрія. Здавалася зараз маленькою й беззахисною, завжди усміхнені очі її були цього разу дуже серйозні, повні тривожного очікування. **Торкалася** Андрієвого ліктя..»* [23, с. 356].

Дівчина закохана, про що свідчать такі репрезентанти її психоемоційного стану: **трималася, торкалася**, а також указівка на те, що вона була **маленькою і беззахисною**. Ключовим є дотик як прагнення відчувати коханого, його підтримку, загалом, те, що він поруч. Героїня ніжно звертається до Андрія:

«Зайчику!», вона говорить до нього завжди тихенько, щоб ніхто не чув та, щоб «їхнє» завжди залишалося таємним та особистим.

Вони мали разом стрибати із парашута. Ольга запитала:

«– Зайчику, разом стрибатимем. *Добре?*» [23, с. 356].

Компонент **добре**, який у цьому випадку є питальним словом-реченням, фіксує прихований страх дівчини та прагнення, щоб Андрій був поруч із нею, вона надіється на нього та довіряє. Психоемоційний стан героїні також глибоко передає її обличчя: «У неї було таке **розгублене** обличчя, що Андрієві хотілося обійняти її, приголубити, втішити» [23, с. 356].

Перебуваючи в розвідці, вони разом переживали всі труднощі: «Андрій схуд, очі аж позападали, ще недавно округле підборіддя у Нелі теж загострилося, а в очах залягла сіренька втома» [23, с. 357]. Вище зазначене свідчить про те, що героям було справді тяжко, і їхні схудлі обличчя це підтверджують.

Зовсім протилежними є невзаємні стосунки Івана Івасюти та Наталки, через що той ув'язнює дівчину до «холодної». Вона переживала це гордо та спокійно, мовляв, нічого з нею не трапиться. Це свідчить про сміливість дівчини, її стійкість, гордість та силу волі. Проте день минав за днем і її все більше починала душити темрява, навіювались похмурі, невеселі думки, що життя її скінчено:

«Наталка сиділа, відчуваючи себе не молодою дівчиною, а старою бабою. Часом здавалося, що вона вже й **нежива**» [23, с. 419].

Компонент **нежива** вказує, що Наталка зневірена морально та фізично, позбавлена життєвої сили та надії на щасливе майбутнє. Причина всього – нелюбов до Івасюти з боку дівчини та бажання нею заволодіти із боку чоловіка, тобто невзаємне кохання, яке має в цьому випадку трагічні наслідки:

«– А-а-а, **гадюка!** – **закричав** уже Івасюта. – **Пусти!** Смикав долоню, але Наталка все глибше гризла зубами. Тоді він другою, вільною рукою **став бити** її по голові» [23, с. 420].

У наведеному контексті компонент **став бити** передає усю злість та жорстокість героя до Наталки. Річ у тім, що, обороняючись, дівчина вкусила чоловіка, через що той її жорстоко побив. Лексема **закричав** указує на сильний фізичний біль через укусу, що й спричинило таку дію чоловіка. Іван називає дівчину **гадюка**, убачаючи в її самозахисті негативні дії та підступність, проте поведінку Наталки, на нашу думку, виправдано самою комунікативною ситуацією, нахабними та нестерпними діями Івасюти стосовно дівчини.

Отже, у романі «Біль і гнів» у контексті аналізу стосунків між хлопцем та дівчиною натрапляємо на різні комунікативні ситуації: позитивні та негативні. У зраджених стосунках Катрі та Євгена переважають емоції розчарування та страждання першої, злості й байдужості другого. На відмінну від них, глибокими, ніжними та щирими є взаємовідносини Нелі та Андрія. Вони мають почуття один до одного й закохані, проте війна не дає їм насолоджуватися моментами, тому герої відчувають страх, розгубленість, відчай, але, одночасно, підтримку один одного та надію на краще. Найжорстокішим є стосунки Івасюти та Наталки, оскільки в них страждають двоє, бо чоловік постійно відчуває злість, а дівчина – страх, страждання, моральний та фізичний біль, що в тексті репрезентовано прагматично забарвленими мовними одиницями на лексичному рівні.

2.4. Репрезентація психоемоційного стану героїв роману у комунікативних ситуаціях в умовах війни: гендерний аспект

На сторінках роману А. Дімарова «Біль і гнів» натрапляємо на широке проблематичне коло, однією із порушених тем якого є війна та доля людини в ній, зокрема солдата. Це спонукає нас проаналізувати особливості вербалізації психоемоційного стану героїв-солдатів з урахуванням прагматичного аспекту комунікації.

Образами типових солдатів у творі є Андрій та його друг Ваню. Перший – молодий хлопець, вірний своїй Батьківщині, готовий її обороняти, який, потрапивши на війну, ще зовсім не знає, що таке страх, проте саме там йому

доведеться зустрітися із ним віч-на-віч. Бійці навіть не розуміли, що з ними відбувалося під час воєнних дій, бо все було раптово. Не був винятком і Андрій:

«Андрій не встиг навіть злякатися. Його штовхнуло в груди, ударило об стінку, порснуло груддям по шолому. Коли він отямився, "рама" вже зникла...» [23, с. 136].

Компонент **не встиг злякатися** вказує на раптовість дій, під час яких хлопець навіть не стямився. Він не відчував страху, бо ніхто з бійців не постраждав, але з часом він відчув «смак» війни сповна. Раніше спокійні хлопці тепер зрозуміли всю небезпеку свого становища. Автор так описує їхній психоемоційний стан у момент нападу:

«Оглушені, приголомшені, Ваню й Андрій забилися аж на дно окопу, позалазили головами в шоломи і лише здригалися, коли особливо близько лунав оглушливий вибух» [23, с. 136].

Компоненти **оглушені, приголомшені, забилися, позалазили, здригалися** прагматично забарвлені, оскільки передають психоемоційний стан хлопців у конкретний момент: відчуття страху, адже вони сиділи на дні окопу й тільки перелякано дивилися, а в думках було одне – *«Тільки не в мене! Тільки не в мене!..»* [23, с. 136].

Цікавою є взаємодія солдата із кулеметом, вірним товаришем та обороною кожного бійця на війні:

«Тепер же він чув лише свій кулемет. Досі холодний, німий, кулемет враз ожив, затремтів, затрусився гаряче й зло, і злість та передалася Андрієві» [23, с. 137].

Бачимо перетворення персонажа зі зляканого хлопчини, який спочатку не розумів, куди потрапив та, що йому робити, на рішучого й відважного бійця. Компонент **злість** передає стан розлючення героя, який уже не той допитливий Андрійко із романтичним сприйняттям воєнних подій, а солдат, який пізнав реальність.

Справжнім ударом для Андрія став обстріл із літаків. Психоемоційний стан хлопця під час цього описано так:

*«...Отямився од того, що дуже дерло в горлі. Пахло їдким гаром і щемось нудотливим, груди були мов здавлені тугим обручем, серце гупало так, аж боліло в горлі. Голова наче розпухла – тупа й важка. Андрій насилу здер з неї каску. Звівся на коліна, а на ноги стати не міг: вони підгиналися, огидно тремтіли. І весь він **дрижав**, мов після тяжкої хвороби, і перед очима пливла-пливла стінка окопу» [23, с. 138].*

Компонент **дрижав** указує на відчуття страху, фізичний і психологічний біль героя. Коли він помітив, що після нападу немає нікого, то подумав **байдуже**, що лишився один. Авторський коментар про те, що саме байдуже свідчить про великий пережитий стрес солдата, якому одному поталанило лишитися живим. Проте байдужість переважала до того моменту, поки Андрій не побачив свого мертвого друга Ваню:

*«Андрій **позадкував, позадкував** од траншеї, все в ньому **затремтіло, ослабло**, і він, **боячись**, що знову знепритомніє, важко опустився на землю. І **гострий жаль** до товариша **різонує по серцю**» [23, с. 139].*

Низка виділених вище лексичних репрезентантів на позначення психоемоційного стану героя у конкретний момент свідчить про те, що Андрій хотів якнайшвидше звідти втекти, бо йому було страшно, неприємно, боляче. Хлопцеві здавалось, що все-таки свої десь мають бути поруч, тому він вирушив на пошуки. Коли побачив військового, то **зраділий** побіг. Указівка на емоцію радості та прискорення руху (побіг) є показником довгоочікуваної зустрічі, що нарешті він зустрів своїх, вони живі. Проте радість тривала недовго, оскільки Андрія сприйняли за зрадника, його хочуть ув'язнити. Хлопець відчуває страх, досаду та образу, яку передають наведені рядки: *«Губи **тіпалися**, з очей **котилися сльози**» [23, с. 140], проте не може нічого довести, бо йому не вірять.*

Перед ще одним воєнним нападом відчуття Андрія такі:

*«Просто **не вірилось**, що в отакий ранок може скоїтись щось лихе» [23, с. 143].*

Дієслово із заперечною часткою **не вірилось** указує на те, що герой переконаний та відгонить від себе думки про можливість небезпеки та нового лиха. Він не хоче в це вірити, бо ранок прекрасний і таким має бути увесь день. Проте відчуття підводять героя: бойові дії невдовзі розпочинаються:

«Його бив отой нервовий дрозж, який нападає на людину в передчутті небезпеки, тим більше що він уже знав, що таке бій і чим він може скінчитись для нього. Зціпивши зуби, він все ж прицілився і вистрелив» [23, с. 143].

Проаналізувавши низку виділених компонентів, робимо висновок, що Андрій глибоко відчуває небезпеку й під час цього нервує, відчуваючи страх і наслідки обстрілу. Указівка на спосіб дії (**зціпивши зуби**) передає, наскільки тяжко недосвідченому солдатові було вистрелити, проте, проявивши витримку та стійкість, він це зробив.

Поштовхом до змін у свідомості героя стало знайомство із новим приятелем Василем, який одного разу промовив:

«– Оце дивлюсь так щовечора, ... дивлюся і думаю: може, й не побачу вже завтра» [23, с. 141].

У цих словах закодовано увесь смуток хлопця та розуміння того, що може загинути в будь-який момент. Не могли не вплинути ці слова й на Андрія, який уперше осягнув ту просту істину, що й він може завтра померти. Що відчуває герой під час цього:

«...Наче весь світ мимо якого він досі проходив сліпий і глухий, раптом розкрився у всій своїй величі. Андрій дивився невідривно і тужно, пронизаний жалем» [23, с. 141]. Виразником його психоемоційного стану є також рядки: *«Пригадав раптом Ваню, який уже не побачить нічого: ні неба, ні зірок, ні он того сріблястого місяця, який паче виринає з безодні, – і жаль до Ваню злився з жалем до себе, бо він і себе уявив уже мертвим»* [23, с. 141].

Василь мав більший воєнний досвід, ніж Андрій, тому останній часто допитувався про війну, проте його такі питання тривожили й дратували:

«– Та що ти до мене причепився з тими танками! – **аж розсердивсь** Василь. – Тут хочеться хоч часинку погомоніти по-людському, про війну цю забути, а ти з танками. Надивишся ще, не тужи!» [23, с. 142].

Під час аналізу прагматичного аспекту комунікації важливим є авторський коментар **аж розсердився**, тобто відчув роздратування, обурення, гнів. Річ у тім, що герой хоче хоч на мить забути, де він, і, що на нього чатує, а постійне нагадування та розпитування про реальність не дають йому цього зробити, а змушують навпаки занурюватися ще глибше у воєнні перипетії. Така реакція Василя ставить Андрія в незручне становище:

«– Я нічого... я просто так поцікавився, – **знітивсь** Андрій» [23, с. 142].

Ключовим лексичним репрезентантом психоемоційного стану хлопця в цей момент є дієслово **знітився**, яке вказує, що він відчув збентеження, зняковів від бурхливої реакції Василя на його запитання. Обірвана цитата та нечітке висловлювання думок є підтвердженням вище зазначеному. Розмову завершує Василь застережливими словами:

«– А ти поменше цікавився б. Цікавому перша куля в голову. Давай краще спати, **вояко**» [23, с. 142].

Прагматично забарвленим у цьому контексті звертання **вояко**. У академічному тлумачному словнику натрапляємо на таку іронічну дефініцію: «Про поганого, недолугого солдата; про хлопця, що наслідує вояків» [44, с. 747]. На нашу думку, звертання Василя не має негативної конотації, проте справді є іронічним, оскільки Андрій – молодий недосвідчений солдат, який цікавиться тим, від чого хоче вберегти його Василь.

Отже, автор майстерно передає психоемоційний стан героїв-солдатів у різних ситуаціях. Особливістю вербалізації їхніх емоцій є те, що часто використано низку компонентів, які підсилюють один одного, глибше передаючи відчуття героїв у конкретний момент. Проаналізовані лексичні репрезентанти свідчать про те, що найчастіше солдати на війні відчувають страх, жаль, фізичний і психологічний біль, розчарування, зневіру тощо.

У контексті роману А. Дімарова «Біль і гнів» виділяємо 3 типи жінки в умовах війни: жінка-мати, жінка-сестра та жінка-кохана.

Яскравий приклад першого типу жінки-матері – Тетяна Світлична, яка є узагальненим образом усіх матерів, на долю яких випало найтяжче – проводити сина на війну, чекати його, кожену секунду роздумувати, чи живий, чи вже ні. Опис психоемоційного стану героїні винятковий, а добір мовних засобів передає всю тривогу, біль, переживання, страх матері, син якої на війні:

«Що пережила, що передумала за оті дні – не хотілось і згадувати» [23, с. 42].

Компоненти **що пережила, що передумала** прагматично забарвлені й передають увесь трагізм ситуації. Героїня глибоко переживає за свого сина, а тому страждає. Компонент **не хотілось і згадувати** підсилює її біль та горе, репрезентує, наскільки болючим та страшним було життя жінки, як вона хотіла це забути й не згадувати, бо доведеться пережити знову, а на неї вже чатує нове лихо та нові рани.

Коли почалася війна, Тетяна з усіх сил «чіплялася за думку», що син зараз не в тому пеклі, а все-таки якомога далі від фронту. Прагматично забарвленим є компонент **чіплятися за думку**, який показує надію героїні на те, що син не на війні, а десь у безпеці. Це для жінки як промінчик сонця в захмареному небі, який спонукає жити далі й вірити, що з її дитиною буде все гаразд.

Дратували Тетяну запитання молодшого сина про те, чому Андрій не пише, а також, чи перебуває його старший брат на фронті. Виразниками емоцій хлопця під час цього є його очі:

«Очі його світилися при цьому надією: йому так хотілося, щоб брат воював зараз фашистів» [23, с. 125].

Лексичний репрезентант **світилися** вказує на емоцію радості й надії одночасно, оскільки Івась дуже хотів, щоб його брат був серед тих, хто захищає Батьківщину. Натомість у матері такі думки викликали злість, підтвердженням чого є компонент **сердилась**:

*«Тетяна **сердилась** на ті дурні запитання, мовби вони могли викликати на Андрійка біду» [23, с. 125].*

Річ у тім, що героїня навіть у думках боялася такого факту, а, тим більше, уникала цього в словесному вираженні, тому саме такою була її реакція під час розмови із молодшим сином. Тому лексичний репрезентант **сердилась** вичерпно передає її психоемоційний стан у конкретній ситуації спілкування, оскільки вказує на те, що героїня перебуває у стані гніву й роздратування, бо Іван хотів почути відповіді на ті запитання, які для Тетяни були найболючіші.

Жінка гостро реагувала на будь-які згадки про війну. Наприклад, слова листоноші Савелія про те, що жодна війна не обходиться без жертв, відразу нагадали їй про сина й це «гостро кольнуло в серце». Роль листоноші під час воєнних дій дуже зросла, його нестерпно чекали в кожному домі. Не була винятком і Тетяна. Що відчуває мати, коли отримує таку довгоочікувану звістку від сина-солдата? Репрезентують її психоемоційний стан лексеми на позначення частини тіла людини:

*«В Тетяни **затремтіли руки і ноги** – лист!» [23, с. 126].*

Компонент **затремтіли** вказує на хвилювання жінки, бо, по-перше, вона так довго цього чекала, а, по-друге, вона не знає, яку звістку там прочитає: хорошу чи погану. Саме тремтіння рук і ніг героїні трансформується, на нашу думку, у зоровий образ і передає увесь трагізм ситуації і болю матері за дитину.

Справжнім потрясінням для Тетяни Світличної стала звістка про те, що сина поранено й він перебуває у госпіталі:

*«З листом у руці, **не гамуючи сліз**, метнулася Тетяна до Колядка: вона **мусить негайно** їхати до сина!» [23, с. 146].*

Прагматично забарвленими є компоненти **не гамуючи сліз**, **мусить**, **негайно**, перший із яких укажує на те, що героїня гірко плаче й не може стримати свої сльози, бо дуже хвилюється через свого сина; другий – передає відчуття обов'язку матері перед дитиною і всю її любов до сина, оскільки Тетяна не може вдома сидіти склавши руки, коли Андрій перебуває в шпиталі; третій компонент підсилює другий, оскільки виражений прислівником способу

дії і свідчить про те, що для Тетяни ця ситуація надважлива, тому вона не може чекати жодної хвилини.

Тривога охоплювала Тетяну й за молодшого сина Івася, попри те, що він був біля неї, а не на війні, як старший син Андрій. Проте в той час під загрозою був кожен, навіть, якщо був далеко від місця воєнних дій. Автор так зображає переживання матері за Івася:

«...в той же мент побачила двох бійців, які бігли до воза. Тетяна зірвалася на ноги, бо здалося, що бійці біжать на її сина.... Тетяна аж похолола» [23, с. 172].

Репрезентантами психоемоційного стану героїні в цей момент є лексеми **зірвалася**, **похолола**, перша із яких указує на те, що вона різко підвелася і побігла до сина, бо йому загрожувала небезпека, тобто аналізований лексичний репрезентант передає страх і хвилювання, які відчуває героїня в конкретній ситуації. Другий компонент конотативно забарвлений, оскільки вжитий у вторинному значенні й означає, що героїня завмирає від величезного хвилювання в той момент, коли молодший син під загрозою. Підсилює переживання Тетяни той факт, що, коли вона дивилася на сина, то думала, що незабаром і він, як Андрій, стане дорослим, але *«...думка ця не потішила, а додала лише тривоги»* [23, с. 273]. Проаналізувавши виділені компоненти, робимо висновок, що героїня знову відчуває негативні емоції: страх, тривогу, смуток, що зумовлено тогочасними воєнними подіями.

Другий тип жінки, який ми виділили, – сестра, представницею якої є також Тетяна Світлична. Одного вечора Федір (брат Тетяни) таємно прийшов до неї. Автор так описує їхню зустріч:

«Тетяна кинулася до брата, припала до грудей, утішала» [23, с. 221].

Компоненти **кинулася**, **припала**, **утішала** передають радість, яку відчуває героїня, коли до неї нарешті приходиться брат, якого вона довго не бачила, бо той переховується від влади. Проте зустріч була миттєвою, вони не встигли навіть поговорити. Автор зауважує, що після братових відвідин жінка **не спала всю ніч і її мучила совість**, бо, по-перше, вона хвилювалася через те,

що не знала, що трапиться із Федором, а по-друге, у неї з'явилися докори сумління, оскільки не дала нічого братові в дорогу й, навіть, не нагодувала його, що є проявом турботи з боку героїні.

Напруженим є момент, коли на Тетяну почали тиснути, щоб вона сказала правду, чи не бачилася із Федором. У той час жінка відразу згадала братові слова:

«До побачення, сестро, ти ще про мене почувеш!» — і одвернулася од Приходька – боялася, щоб не прочитав її думки» [23, с. 223].

У ситуації спілкування із Приходьком, який прийшов із метою випитати, де перебуває Федір, Тетяна знову ж таки відчуває страх, на що вказує лексичний репрезентант **боялася**. Жінка попри все хоче вберегти інформацію про брата й не видати його приходу, щоб уберегти чоловіка від небезпеки.

Другий братів прихід став ще емоційнішим для Тетяни. Значну роль автор приділяє голосові героїні, який увиразнює її психоемоційний стан:

*«Той братів вигук, той голос, рідний, знайомий, близький, крізь весь оцей час пронесений **пронизав** її всю, одірвав од стіни, кинув назустріч – мимо страшного отого чоловіка – до нього, до брата, найдорожчої у світі людини!» [23, с. 230].*

Лексичний репрезентант **пронизав**, який передає психоемоційний стан героїні в момент, коли бачить брата, має конотативне забарвлення і вказує, наскільки дорогим для Тетяни був брат і зустріч із ним, як вона за нього хвилюється. Жінка дуже сентиментальна, її емоції описано так:

*«Ударилася в груди, **припала, приросла**: "Ой Федю!.. Ой Федю!.." І сльози, дурні оті **сльози**, що ллються і в горі, і в радості, з очей так і **ринули**. Так і **попилися** на його й без цього мокрий піджак...» [23, с. 230].*

Під час ще однієї розмови із Федором про те, чи скоро завершиться війна, Тетяна дозволила собі виразити увесь душевний біль та гнів:

*«– Не думаєте ви про нас, – з **докором** сказала Тетяна. – Б'єтеся, стріляєтесь... А те, що в матерів насамперед **поціляєте**...» [23, с. 428].*

Важливим у прагматичному аспекті є спосіб мовлення героїні – з **докором**, що є своєрідним вираженням невдоволення і звинуваченням усіх бійців, що вони не жаліють своїх матерів. Тетяна завжди мовчала, але тепер її страх переростає в докір, оскільки вона порівнює страждання кожної жінки із кулею, яка у них влучає, що є метафорою в тексті. Саме так автор передає душевний біль матерів, сини яких перебувають на війні. Це негативна емоція матері, її досада, втома постійно чекати, не спати ночей, роздумуючи, живий чи мертвий її син, брат, тисячі інших бійців. Проте Тетяна обриває своє мовлення, замовкаючи, – «тут голос її одразу й урвався», наболілі емоції були миттєвим висловленням, героїня розуміє, що не може змінити ситуацію, тому залишається далі просто мовчати, хвилюватися, страждати й чекати.

Третій тип жінки, який ми виділили, – кохана в умовах війни, яка глибоко переживає внутрішній біль та страждання від того, що її коханий у небезпеці й боротьбі за життя. Яскравим прикладом є Неля, якій довелося також відчутися смак і запах війни, оскільки вона була її безпосереднім учасником. У ситуації, коли її коханий Андрій був змушений переховуватися і його не було поруч, жінка постійно відчуває тривогу. Автор майстерно передає психоемоційний стан жінки в момент, коли її хлопець повертається:

*«Неля ще якусь мить не опускає зброю, наче **не вірить**, що перед нею – Андрій, а потім **схлипує і припадає** до нього. **Цілує** в щоки, лоб, у губи, **тремтить і плаче, питає з докором і тривогою**: – Де ти був? Де був так довго?» [23, с. 378].*

У наведеному уривкові натрапляємо на низку лексичних репрезентантів емоцій героїні, функціонування яких в одному контексті передає напругу комунікативної ситуації та увесь біль і хвилювання Нелі. Лексичні репрезентанти її емоцій – дієслова **не вірить, схлипує, припадає, цілує, тремтить, плаче, питає**, які передають, наскільки глибокими є почуття дівчини до Андрія, як вона його любить та хвилюється, щоб із ним нічого не трапилося. Важливим для аналізу прагматичного аспекту комунікації в цій ситуації є спосіб мовлення – з **докором та тривогою**, що передає хвилювання

героїні, яка опиняється в невідомості, оскільки не знає, де її коханий, що з ним трапилось, через що докоряє йому: «– *Ти не знаєш, що я тут передумала!..*» [23, с. 378], акцентуючи на тому, що Андрій її дуже дорогий і вона не готова його втратити.

Дослідивши різні комунікативні ситуації, учасниками яких була й жінка-мати, і жінка-сестра, і жінка-кохана, та проаналізувавши низку лексичних репрезентантів на позначення їхнього психоемоційного стану, можемо зробити висновок, що емоції, які найчастіше відчують жінки в умовах війни, – страх та хвилювання, оскільки вони глибоко переживають за долю своїх синів, братів, чоловіків.

Отже, мовні одиниці репрезентовані на лексичному рівні, віддзеркалюють психоемоційні стани героїв роману в конкретній комунікативній ситуації. На характер останньої безпосередньо впливає ставлення мовців один до одного, соціальна роль комунікантів, обрані тактики та стратегії, місце, час тощо.

Проаналізувавши лексичний рівень репрезентації психоемоційного стану героїв роману «Біль і гнів» ми простежили, що для передавання емоцій персонажів автор використовує мовні одиниці різних частин мови. Тому вважаємо доречним визначити відсоткове співвідношення лексичних одиниць-репрезентантів психоемоційного стану героїв з урахуванням критерію частиномовної належності слів. Найбільшу частину серед лексем-репрезентантів, які вжито в проаналізованому контексті, становлять дієслова – 66 %, що демонструє широкий прагматичний потенціал цих одиниць, оскільки саме за допомогою їх автор найчастіше передає ті чи ті емоції героїв. З-поміж інших одиниць натрапляємо також на іменники, частка яких – 16 %, прикметники – 6 %, прислівники – 5 %, дієприслівники – 4 % та прислівники – 3 % (Додаток А). Загалом у картотеці, яку виокремлено в межах лексичного рівня мови, проаналізовано 155 одиниць, які функціують у конкретних комунікативних актах.

У контексті роману А. Дімарова «Біль і гнів» ми виокремили такі типи спілкування: між батьками та дітьми; між чоловіком та дружиною; між закоханими; комунікацію в умовах війни: солдат та жінка в умовах воєнних дій.

Проаналізувавши комунікацію між дорослими, робимо висновок, що найчастіше діти відчують страх, про що свідчить низка лексичних репрезентантів, що зумовлено соціальною роллю комунікаторів, оскільки діти відчують авторитет батьків і мають їм підпорядковуватися.

У комунікативних ситуаціях між чоловіком та дружиною натрапляємо на складну проблематику, що безпосереднього впливає на добір лексичних засобів. Діапазон зафіксованих емоцій – від позитивних до негативних із перевагою останніх: страх, злість, розчарування, розпач, обурення та інші.

Проаналізовані лексичні репрезентанти в комунікативних ситуаціях, породжених війною, свідчать про те, що солдати найчастіше відчують страх, жаль, фізичний і психологічний біль, розчарування, зневіру тощо. Жінки ж в умовах війни переживають страх та хвилювання, оскільки вони глибоко страждають через своїх синів, братів, чоловіків, що має відповідну репрезентацію в тексті на лексичному рівні.

РОЗДІЛ 3

СИНТАКСИЧНИЙ РІВЕНЬ МОВИ З ПОГЛЯДУ ПРАГМАТИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Одиниці всіх рівнів мови доволі продуктивні в прагматичному аспекті, оскільки у своєму значенні мають відверту конотацію лексем і кодують прихований сенс. Проте не можемо залишити поза увагою наймасштабніший мовознавчий розділ, якому підпорядковано одиниці нижчих рівнів. У прагматичному підході до вивчення мовних явищ синтаксис посідає центральне місце. Прагматика не має сенсу без комунікації, а в межах синтаксису функціують комунікативні одиниці, які забезпечують процес спілкування між людьми, і одним із аспектів його вивчення є саме комунікативний. Тому за своєю природою синтаксичні конструкції – одні з найпродуктивніших у прагматичному аспекті, що зумовлює актуальність аналізу прагматично маркованих синтаксичних одиниць. Зокрема, серед них можна виділити питальні, спонукальні, окличні речення, еквіваленти речень, заперечні та незакінчені конструкції тощо, діапазон яких широко представлено на сторінках роману Анатолія Дімарова «Біль і гнів».

Важливими в дослідженні є статистичні дані, у яких визначено відсоткове співвідношення синтаксичних одиниць, які функціують у проаналізованих контекстах (загалом досліджено 73 синтаксичні конструкції). З'ясовано, що серед них питальні речення становлять 41 %, спонукальні – 26 %, окличні – 22 %, незавершені – 11 % (Додаток Б).

3.1. Прагматичний потенціал речень як мовних одиниць

Традиційно мовознавці виокремлюють три типи речень за метою висловлювання: розповідні, питальні, спонукальні, кожен із яких виявлено під час аналізу тексту роману. У цьому підрозділі ми детально проаналізуємо питальні та спонукальні синтаксичні конструкції з погляду прагмалінгвістики та дослідимо їхній прагматичний і емотивний потенціал у романі.

3.1.1. Питальні речення як прагматично забарвлені синтаксичні одиниці

Питальним реченням як мовним засобам синтаксичного рівня надають особливого значення в прагматичній лінгвістиці, оскільки саме вони передають широкий спектр емоцій у конкретному акті комунікації. Науковиця К. Соколова зазначає: «Питання завжди більш емоційно навантажене, ніж ствердження або заперечення, воно збільшує ілюкативну силу висловлювання і змушує читача задуматися, відчутти сум, здивування, гнів» [47, с. 9]. Важливим є зауваження дослідниці про вплив питальних конструкцій на читача, що особливо актуально в художньому тексті. У романі «Біль і гнів» натрапляємо на чималу кількість питальних конструкцій, тому вони потребують детального аналізу.

Значна частина питальних речень, зафіксованих у тексті аналізованого роману, пов'язана із занепокоєнням героїв про своє майбутнє, що пояснюємо суспільно-політичним становищем, загрозою війни, політикою щодо вилучення зернових та відбиранням землі в селян. Наприклад, герой твору відчуває емоцію тривоги й занепокоєний тим, що відбувається. Автор використовує риторичне запитання в мовленні персонажа, оскільки останній знає, що настають тяжкі часи, які матимуть негативні наслідки:

«– А теперечки що воно буде? Якщо отой правду сказав та городи одріжуть?» [23, с. 5].

Інша героїня твору Ганна переживає емоцію страху через свою дочку Наталку:

«– Ой, дочко, що ж нам теперечки з тобою робити?» [23, с. 268].

Наведене речення має питально-риторичний характер, оскільки передає суб'єктивні переживання героїні, її жаль і горе, які спричинено соціально-побутовими подіями.

Емоції страху, тривоги й занепокоєння не дають ночами спати Марусі, дружині голови Твердохліба:

«– Володю, що воно буде?» [23, с. 168].

Жінка скаржиться, що над головою постійно гудуть літаки й це лякає її ще більше. Проте в питальній конструкції героїні заковано не лише вище окреслені емоції, а й також її бажання почути ту довгоочікувану відповідь від чоловіка, що все буде гаразд, знайти в його словах підтримку та впевненість у майбутньому.

Занепокоєння в Марусі викликає і поведінка старшого сина Кіма:

«– І що з нього буде?»

– Бандюгою буде!.. Скільки казав: не балуй хлопця! – гримав уже на дружину. – От і догралася!.. Витурять зі школи – у свинопаси оддам... Давай уже спати, божа заступнице...» [23, с. 78].

Матір хвилюється через те, що її син назвав вчительку «куркульською вовчицею», постійно проводить час у стайні з конями замість того, щоб допомагати батькам, саме тому емоція жінки, яку заковано в наведеній питальній конструкції, – страх та тривога за долю дитини, адже в той час виявляти непокору, висловлювати власну думку та робити такі гучні заяви було заборонено, бо дітей виховували «покірними телятами», які уміють підпорядковуватися тільки владі, виконувати накази й розпорядження.

Яскраве прагматичне забарвлення мають питальні речення в комунікативній ситуації вчительки Тетяни Світличної із матір'ю. Остання дуже хвора й доживає дні, тому потребує уваги дочки:

«– Ти вже, дочко, ідеш?»

– Треба йти, мамо, – намагалася бути якомога веселішою. – Після завтра знову прийду.

– Якби ж не так, доню, далеко!» [23, с. 81].

У цьому, на перший погляд, звичайному запитанні приховано увесь біль матері, її муки та страждання. Питальне речення має риторичне забарвлення, оскільки стара матір лише констатує той факт, що дочка вже йде, але у відповідь вона бажає почути протилежне. Тетяна ж, своєю чергою, попри свій біль за матір, намагається бути веселою і добирає слова утіхи, що скоро знову

прийде. Матір зі свого боку переживає емоцію розуміння і прийняття ситуації, бо знає, що їх розділяє відстань.

Доволі часто герої роману використовують питальні конструкції, удаючи, що вони нічого не розуміють. Таке висловлення має, на нашу думку, іронічний характер та комунікативний намір приховати правду, не видати себе. Прикладом є речення:

«– Про що ви? – удав, що не зрозумів, комірник» [23, с. 236].

Річ у тім, що комірникові було наказано подати список тих, хто брав із комори зерно. Наведена цитата: *«Отут ручка надовго і зависла в комірниковій руці. Вже й перо обсохло, і рука заболіла, а він усе мучився з кого почати» [23, с. 235]* яскраво демонструє його психоемоційний стан та небажання виконувати розпорядження радянської влади. Проте, попри наказ, Іван не хотів видавати своїх і подав неповний список, тому, щоб пояснити свій вчинок, він обирає тактику непричетності й нерозуміння, про що йдеться, що автор роману омовив за допомогою відповідних питальних речень.

У комунікативних ситуаціях із синами героїні твору Тетяні питальні конструкції допомагають контролювати синів, проявляти свій авторитет, утверджувати соціальну роль матері у спілкуванні із дітьми. Наприклад:

«– Ти будеш сьогодні полоти? Чи за лозиною скучив? Івась добре вивчив мамин характер: знав, до яких пір можна її дратувати. Нахилився, посправжньому заходжувався коло картоплі» [23, с. 84].

Івась не хотів полоти картоплю, через що матері довелося змушувати сина до роботи. Емоція, яку відчуває жінка, – роздратування та злість через поведінку дитини, про що свідчить погроза лозиною та авторський коментар: *«Тетяна починала сердитись» [23, с. 84].*

Проаналізуємо розмову Тетяни зі старшим сином Андрієм:

«– Ма, яким був мій тато?»

Тетяна аж здригнулася: до цього Андрійко ніколи не згадував батька. Між нею і сином існувала мовчазна угода, підсвідомо укладена кожним окремо, – не ворушити минуле....

– *А ти його не пам'ятаєш?»* [23, с. 83].

Раптове запитання хлопця про батька-куркуля свідчить про емоцію зацікавлення, незважаючи на те, що дитині соромно. Вони не хотіли порушувати це питання, тому просто обмінялися «мовчазною угодою», проте завжди пам'ятали про це, оскільки минуле нагадувало про себе. Жінка обирає тактику «на запитання – запитанням», що є ознакою неготовності матері відповісти в той момент на запитання сина. Емоція зняковілості, страху, бажання уникнути розмови характерні для психоемоційного стану героїні в конкретний момент спілкування.

У монологі Тетяни Світличної також натрапляємо на прагматично забарвлені питальні конструкції. Одного разу за багато років жінка вирішила глянути на себе в дзеркало, яке відображало всі її зморшки й посивіле обличчя:

«Скільки ж це мені років?.. Сорок?.. Боже, вже сорок!.. А скільки б тобі хотілося? – всміхнулася сумно до себе. – І що б ти хотіла?» [23, с. 80].

Зауважимо, що особливістю функціонування питальних речень у тексті є уживання декількох запитань поспіль, підтвердженням чому є цитата вище. Така тенденція до використання питальних одиниць допомагає більш інтенсивно виразити ту чи ту емоцію. У конкретній ситуації – це емоція страху, здивування, розчарування жінки, яка вже давно не молода й такою вже не буде. Автор використовує оксиморон – «всміхнулася сумно до себе» для поглиблення психоемоційного стану героїні, яка жалкує про теперішнє, але в жодному разі не погодилася б повернутися в минуле, бо зараз для неї головне одне – її діти. Жінку постійно охоплював страх, що її виженуть із роботи: *«Що вона робитиме? Куди подасться з дітьми?»* [23, с. 80]. Героїню огортає не лише страх, а й чорний відчай, стан безвиході, і вона нічого не може вдіяти із собою.

Ще одна особливість питальних конструкцій, яку ми виокремлюємо в романі «Біль і гнів», – функція ввічливості. Прикладом є ситуація спілкування комірника із Твердохлібом:

«– Ви мене кликали, Володимире Васильовичу? Твердохліб у його бік навіть не глянув.

– То мені, мо', пізніше зайти? Твердохліб мов і не чув. Наче й не стояла поруч людина – так щось, місце пусте» [23, с. 16].

Твердохліб обирає тактику ігнорування, чим утверджує свою зверхність над комірником та реалізує вищу соціальну роль у спілкуванні, чим провокує конфліктну ситуацію. Проте комірник, маючи нижчу соціальну роль, змінює характер спілкування, підпорядковуючись співрозмовникові. Зрозумівши, що Твердохліб на нього не реагує, комірник толерантно запитує про те, щоб прийти пізніше. Питальні речення свідчать про ввічливість та стриманість комірника, уміння зорієнтуватися та обирати для себе вигідну тактику, щоб уникнути негативних наслідків.

Протилежним під час спілкування із головою є тактика Івана:

«– Газети читаємо?

– А що, мо', заборонено? – удав, що злякався, Іван Приходько: один тільки він і наважувався отак жартувати з Твердохлібом, називати його вперто Володькою.

– Хто б це вам забороняв! – Твердохліб невдоволено» [23, с. 7].

Відповідь Івана на запитання Твердохліба – саркастична й провокативна, що викликає в останнього емоцію невдоволення. Доповнює прагматичний потенціал питального речення авторський коментар *«удав, що злякався»*, що означає сміливість Івана, відсутність страху перед Твердохлібом, на відміну від інших героїв.

У питальних конструкціях, на які натрапляємо в мовленні героїв роману Анатолія Дімарова *«Біль і гнів»*, закодовано також емоцію здивування. Прикладом є розмова Федори з чоловіком Іваном:

«– А що, стара, чи не покликати гостей?

– Яких гостей? – сплескує в долоні Федора. – А ти подумав, чим їх годувати?...» [23, с. 113].

Раптове рішення Івана запросити гостей викликає в дружини емоцію здивування (прагматично забарвленим, окрім питального речення, є ще авторський коментар *«сплескує в долоні»*, який увиразнює емоцію героїні). У процесі розвитку спілкування набуває конфліктного характеру й емоція здивування, яку переживала героїня, трансформується в злість. Зауважимо, що наведене питальне речення є обірваним, що увиразнює емоцію героїні й свідчить про докір чоловікові й одночасно жаль про те, що вони не мають змоги прийняти гостей через брак їжі.

Виразною є реалізація прагматичного потенціалу питальних речень у розмові Федора та Олесі. Річ у тім, що чоловік дуже любить жіночу увагу, але не розуміє закидів дружини щодо цього:

«– За віщо так гніватись?...Ну, чого б ото так побиватись? Що він, зарізав кого? Чи обікрав? ... Так чого ж його рюмсати?» [23, с. 179].

Емоція, яку відчує чоловік, – нерозуміння реакції дружини та бажання виправдати себе. Проте з часом, коли Олеся обирає тактику «сльози», він відчуває провину за скоєне. А жінку огортає величезна образа на Федора: *«– Не знаєш, за віщо? – перепитувала гнівно Олеся і, не в спроможі уже сперечатися з оцим чортом вусатим, зверталася, як до єдиного правдивого свідка, до Бога: – Господоньку, хоч ти його покарай!»* [23, с. 177].

Отже, прагматичний потенціал питальних речень широко представлено в романі А. Дімарова «Біль і гнів». Емоції героїв, які вони маркують найчастіше, – страх, здивування, занепокоєння, тривога, роздратування, злість та інші, що залежить від конкретної ситуації спілкування, характеру комунікації та самих комунікантів. Важливу роль ми відводимо соціальній ролі адресата й адресанта, а також їхній психологічній ролі (феноменальному Я-станові дитини, батьків чи дорослого), що й визначає поведінку, комунікативну тактику та стратегію учасників спілкування. Серед питальних конструкцій чимала кількість питально-риторичних речень, які герої ставлять собі або своєму співрозмовникові. Такі синтаксичні одиниці не передбачають відповіді й мають яскраве прагматичне забарвлення: вони фіксують психоемоційний стан людини

у той момент комунікації, коли вона чимось переймається, коли її турбує щось важливе, у результаті чого комунікант апелює або до себе, або до адресата, комунікативною інтенцією чого є передати свій стан, поділитися переживаннями.

3.1.2. Прагматичний потенціал спонукальних речень як синтаксичних одиниць

Поширеною серед науковців є думка, що саме цей тип речень має негативне забарвлення і є засобом вираження гніву, злості, роздратування, відчаю тощо, що пов'язано з природою позитивних емоцій, які більше зорієнтовані на експресію, ніж на спонукання до дій. Проаналізувавши спонукальні конструкції в конкретних мовленнєвих ситуаціях, робимо висновок про їхній наказовий (імперативний) характер із різним ступенем вираження. Проте в проаналізованих мовленнєвих ситуаціях нам вдалося зафіксувати чимало прикладів спонукальних речень, які мають позитивне або ж нейтральне емоційне забарвлення. Наприклад:

«– Хлопці, налітай – всіх пригощаю!» [23, с. 143].

Солдат Василь тривалий час мав у своєму речовому мішку запас продуктів, проте в один момент відчув, що хоче поділитися тим, що має, із товаришами, тому щиро закликає їх пригощатись.

Аналогійними є спонукальні репліки цигана в розмові із солдатом Андрієм:

«– Лишайся, братку, з нами», «– Давай, братку, вип'ємо» [23, с. 200].

Ці конструкції, як і вище наведені, також не мають негативного відтінку, оскільки є проявом гостинності. Герой відчує приязнь до Андрія, називає його «братиком», сприймаючи як свого, тому закликає лишитися жити в нього й частує свого гостя.

За допомогою спонукальних конструкцій заохочує до роботи свого молодшого сина Тетяна Світлична:

«Подивись краще на брата, – раяла йому Тетяна. – Він скоро кінчить, а ти до вечора провозишся. Сапка в синових руках починала мотатися швидше» [23, с. 85].

Речення містить елемент наказовості («подивись»), який поєднано із порадою («раяла» – радити). Матір спонукає сина швидше працювати й ставить до прикладу старшого брата. Одночасно спонукальна конструкція в цій комунікативній ситуації є ознакою докору молодшому синові з боку Тетяни, тому що той не хоче старанно працювати, тому саме елемент наказовості в цьому випадку є вирішальним, оскільки змушує Івася працювати швидше. Відіграє тут ключову роль і соціальний статус комунікантів: роль матері й роль дитини, яка змушує останнього підпорядковуватись першій.

У комунікативній ситуації Тетяни із хворою матір'ю спонукальна конструкція, на яку ми натрапляємо в мовленні останньої, є також прагматично забарвленою:

«– Моли, дочко, Бога, щоб прибрав мене швидше до себе...» [23, с. 81].

Жінка тяжко хворіла й щодня терпіла страшенний біль, тому в молитві про смерть вона вбачала порятунок. Матір закликає дочку молитися до Бога, щоб він швидше позбавив мук хвору жінку:

«Тетяна молилася, гаряче й щиро. Коли б навіть до цього не вірила – молилася б все одно, аби лишень врятувати, позбавити маму од мук» [23, с. 81].

У проханні матері до дочки заковано увесь біль першої, не лише фізичний, а й психологічний, передано емоцію страждання, розчарування та безвихідності.

У діалозі двох кумів натрапляємо на питально-спонукальне речення:

«То, мо', куме, заглянемо?» [23, с. 8].

Чоловік, якому належить фраза, не мав чобіт і дуже хотів їх придбати, проте не мав коштів. Побачивши, що крамницю відчинено, він спонукає свого кума піти із ним і подивитись, бо самому йому некомфортно, оскільки візит до крамаря без мети, бо він не може нічого купити, а лише йде подивитися:

«Та ми хіба що... Ми просто так... От кум без чобіт, то ми й поцікавились» [23, с. 8].

Обірвані речення є ознакою ніяковості героїв, оскільки крамар на них накричав через те, що вони ходять просто так і нічого не купують.

У розмові Твердохліба із дружиною Марусею також натрапляємо на спонукальні конструкції імперативного (наказового) характеру:

«Давай уже спи!», «Краще спи, а то завтра вставати вдосвіта» [23, с. 167].

Маруся хвилюється через воєнні події, що із її чоловіком щось може трапитися і вона лишиться сама із дітьми, вона не може спати й хоче почути слова підтримки від чоловіка. Твердохліб натомість демонструє стійкість характеру без сентименталізму, удає, що все гаразд і Марусі не варто хвилюватися, тому використовує дієслово наказового способу «спи» як способу забути те, що турбує, відкинути зайві думки й заспокоїтись.

У іншій комунікативній ситуації спонукання до сну із боку Твердохліба до дружини є проявом турботи. Чоловік мав пізно повернутися додому, тому наказує дружині не чекати його допізна, а лягати спати:

«– Ляжу і я. Ось тільки обійду табір та й буду лягати. А ти не жди мене, спи» [23, с. 169].

На наказово-спонукальні конструкції натрапляємо і в мовленні іншого подружжя:

«– Олько, збери на стіл!» – наказує дружині чоловік [23, с. 236].

Важливою в цьому випадку є соціальна роль комунікантів – чоловік-господар дому – жінка-господиня. Тому коли до Івана приходять гості, він наказує своїй дружині накрити на стіл, яка, своє чергою, виконує прохання чоловіка. Прагматично забарвленим є звертання «Олько» зі зменшено-пестливим суфіксом.

На спонукально-наказову конструкцію натрапляємо в спілкуванні героя роману Івана зі своєю дружиною. Чоловік хоче похизуватися перед новою невісткою, а тому каже, що коли та його покличе в гості, все кине та поїде,

проте Федора (дружина) відразу вгамовує чоловіка, зауважуючи, що він нікому не потрібен. На слова дружини – відповідна реакція чоловіка:

«– Помовч, жінко, що ти розумієшся на цьому! – осмикнув дружину. – Дай лишень імені отаку форму, як у Євгена, я собі ого ще яку дівку висватаю!» [23, с. 112].

Іван ніяковіє перед невісткою через те, що сказала Федора, відчуває сором, тому наказує дружині мовчати, хоче продемонструвати, що він головний у сім'ї, а також те, що він ще далеко не старий чоловік. Важливим є авторський коментар «осмикнув дружину», який ми тлумачимо з погляду прагмалінгвістики як реакцію чоловіка на недоречне, на його думку, висловлювання дружини. Іван хотів показати себе перед невісткою тільки якнайкраще, проте дружина руйнує його плани й саркастично висміює.

Функцію заклику виконують спонукальні речення в комунікативній ситуації, коли горів стіг сіна:

«– По воду! По воду біжіть!» [23, с. 121], *«Води!»* [23, с. 122].

Важливим у прагматичному аспекті є не тільки спонукально-наказовий характер речення, а й окличне забарвлення та синтаксичний повтор (по воду, по воду), який свідчить про те, що мовці, урахувавши всю небезпеку ситуації, бояться, щоби ніхто не потерпів, та намагаються з усіх сил погасити пожежу.

У комунікативній ситуації Ганни (матері) та Наталки (дочки) спонукальна конструкція є проявом страху першої за долю останньої:

«– Ти б, дочко, помовчала, – не витримала нарешті Ганна. – Послухала б, що старші говорять» [23, с. 271].

Наталка – молода дівчина, яка дещо «не обережна» у висловлюваннях. Автор так описує героїню:

«Наталка ж, як вогонь: слово не встигнеш сказати, а вона й пирсне!» [23, с. 268].

Коли Тетяна Світлична прийшла робити перепис господарства, дівчина саркастично сказала:

«– Пишіть, пишіть! – гнівно блиснула очима Наталка, коли довідалася, чого вчителька прийшла. – І kota запишіть!» [23, с. 271].

Проте врівноважена Тетяна змогла стриматись, бо розуміла, що дівчина зумисне хоче створити конфліктну ситуацію, тому проігнорувала слова Наталки та її різкий тон. Ганна, розуміючи, що Світлична робить перепис не за власним бажанням, намагається залагодити суперечку, тому звертається до Наталки:

«– Оце як бачите! Сама в петлю лізе! – І майже з плачем: – Пожаліла б хоч матір, якщо себе не жалієш!» [23, с. 271].

У наведеному спонукальному реченні за допомогою використаної дієслівної форми умовного способу («пожаліла б») автор передає прохання матері до дочки, аби остання зважала на материнські почуття першої, її біль і страждання за свою дочку.

У мовленні Наталки із матір'ю також натрапляємо на спонукально-наказові конструкції, наприклад:

«– Мамо, не треба!», «– Чуєте, мамо!» [23, с. 271].

Річ у тім, що Ганна просить у Тетяни Світличної поговорити із головою, щоб Наталку від неї не забрали, проте дівчина забороняє матері просити про допомогу у вчительки («не треба»), що втілено в спонукальній синтаксичній конструкції і свідчить про гордість дівчини, небажання приймати допомогу, а все вирішувати самій, навіть, якщо буде гірше. Підсилює її намір друге вище наведене речення, у якому вже простежуємо певну засторогу й залякування із боку доньки до матері («чуєте»), що підкреслює інтенцію Наталки зробити так, щоб мати більше не просила про допомогу.

Отже, у романі «Біль і гнів» натрапляємо на чималу кількість прагматично маркованих синтаксичних одиниць спонукального характеру. Попри те, що серед мовознавців поширене твердження, що спонукальні речення як синтаксичні конструкції мають негативне забарвлення і є засобом вираження гніву, злості, роздратування, відчаю тощо, що пов'язано із природою позитивних емоцій, які більше зорієнтовані на експресію, ніж на

спонукання до дій, у тексті роману ми натрапляємо й на спонукальні конструкції, які мають нейтральне, позитивне або ж негативне забарвлення. Тому емоції, які передають проаналізовані спонукальні речення, різноманітні: злість, ніяковіння, радість, хвилювання, страх, турбота та інші, що залежить від перебігу комунікації, її характеру та самих комунікантів.

3.2. Прагматичний потенціал окличних речень як емотивно забарвлених одиниць

Цей тип синтаксичних засобів представлено в романі масштабно, що можна пояснити самою природою конструкцій, оскільки емотивність – їхній невід’ємний складник. І. Пініч стверджує: «Закодована у висловленнях окличної природи інформація містить щонайменше два компоненти: власне інформативну частину та суб’єктивний семантичний компонент, у якому відображається емоційна реакція мовця» [42, с. 8]. Інформативна частина – це зміст повідомлення мовців у конкретній ситуації спілкування, а суб’єктивний семантичний компонент – це і є прагматично закодований сенс висловлювання, тобто наміри, стратегії, тактики, емоції та відчуття комунікантів у певний момент мовлення.

Використовуючи окличні конструкції, автор передає різний психоемоційний стан героїв у тій чи тій комунікативній ситуації. Розглянемо ситуацію, коли Тетяна Світлична змушувала свого сина працювати. Проаналізувавши вжиті окличні речення, ми розуміємо, що хлопець відчуває невдоволення, оскільки не хоче працювати. Поведінка Івася – типова для будь-якої дитини, яка змушена робити те, чого не хоче, замість того, щоб іти гуляти із друзями. Тому хлопчик просто нарікає на те, що йому завеликі рядки картоплі, які він має прополоти:

«– Ого – рядочки! – ремствував син, беручи, однак, сапку. – Їм кінця-краю немає!» [23, с. 84].

В іншому комунікативному акті, на який ми натрапляємо, оклична конструкція є засобом вираженням негативної емоції. У спілкуванні Катрі із

дівчатами останні відчують заздрість та ненависть, що втілено в нижче наведеному реченні:

«– Задавака! Дере носа, й сама не знає од чого!» [23, с. 110].

Річ у тім, що одного вечора найкрасивіший хлопець запросив саме Катрю до танцю, тому на її місці хотіла б опинитися кожна. Дівчина ж, своєю чергою, повелася із Євгеном гордо й незалежно, тому подружки її відразу, як зауважує автор, дружно зненавиділи.

За допомогою окличних речень автор передає не лише душевний біль героїв, а й фізичний. До прикладу, матір Тетяни Світличної, яка хворіла й переживала тяжкі муки:

«Вже на порозі, у дверях, бив її в серце материн наболілий голос: – Ой, доню, пече! Наче мама вже й розучилася вимовляти інші слова» [23, с. 81].

Жінка відчувала постійно не тільки фізичні страждання, а й була морально виснажена, благала про порятунок, який вона вбачала у своїй смерті. Жінка звертається до дочки, благає про допомогу, проте Тетяна безсила проти матеріної хвороби.

Ще одна емоція, яку відчують герої роману «Біль і гнів», – злість. Прикладом є діалог двох братів, Миколи і Євгена:

«– Я б таку дівчину нізащо не кинув.

– Вмовкни! – визвірився на брата Євген» [23, с. 118].

Микола докоряє старшому братові за те, що він покинув Катрю й одружився з іншою, проте Євген не готовий слухати таку гірку правду, що яскраво демонструє оклична спонукально-наказова конструкція. Він відчуває злість, гнів і роздратування одночасно, тому змушує молодшого брата мовчати. Проте в цьому мовчанні не тільки бажання уникнути подальшого конфлікту із братом, а й те, що йому нічого сказати, бо знає, що завинив перед Катрею, тому намагався уникнути зустрічі з дівчиною, проте вони все-таки зустрічаються. У мовленні героїні під час спілкування із колишнім коханим ми також натрапляємо на окличні речення:

«– З приїздом, Женю! – Голос її пролунав, до образи спокійно! – Із щасливим одруженням!» [23, с. 119].

На відмінну від Євгена, Катря спокійна й стримана, що, за зауваженням автора, образливо для першого. Проте насправді героїня відчуває біль за вчинок Євгена стосовно неї, тому вітання з приїздом і щасливим одруження – це внутрішня образа й докір із її боку, певною мірою сарказмом стосовно Євгена. Підтвердженням цього є те, що дівчина не захотіла продовжувати розмову, удала, що поспішає і просто пішла.

Оклична конструкція яскраво передає психоемоційний стан Тетяни Світличної – матері, яка з нетерпінням чекає звістки від сина, який перебуває на війні. Тетяна щодня чекала, що на її подвір'я загляне поштар Хоменко, проте дні минали, а його все не було, але нарешті для неї пролунало таке довгоочікуване:

«– Олексіївно, тримайте листа!»

В Тетяни затремтіли руки й ноги – лист!» [23, с. 126].

Хоменко повідомляє хорошу звістку піднесено, що втілено в окличній синтаксичній конструкції, відчуваючи радість, оскільки йому добре відомо, як нетерпеливо Тетяна чекала листа від сина і наскільки це для неї було важливо. В описі психоемоційного стану жінки в цей момент окличну конструкцію увиразнює вказівка на руки й ноги, що затремтіли від відчуття радості, бо нарешті Тетяна отримала листа від сина, і одночасно хвилювання, бо не знала, що там прочитає.

Іншими є емоції жінки під час спілкування із молодшим сином. Одного дня вона дізнається, що Андрія (старшого сина) поранили й він перебуває в шпиталі, тому вона негайно вирішує їхати до нього. Івась, почувши, що мама збирається до брата, починає плакати, щоб вона взяла його із собою. Але отримує у відповідь: «Ні». Тоді хлопець обирає тактику маніпулювання, погрожуючи Тетяні, що піде або слідом за нею, або воювати на фронт. Така поведінка сина викликає в матері відчуття гніву та злості, важливу роль при чому, на нашу думку, має оклична інтонація і тон крику:

«– *Ось візьму лозину, я тебе навоюю! – врешті розсердилась Тетяна*» [23, с. 147], після чого Івась відразу замовк, бо знав, що матір більше дратувати не можна.

Ще одна емоція, яку передано в тексті за допомогою окличних конструкцій, – співчуття та здивування. Прикладом є розмова Катрі з її коханим Миколою. Одного разу вона застає його заплаканого, розгубленого та зніяковілого:

«Катерина ж, уражена Миколиним видом, жалісливо промовила:

– Боже, що з тобою сталося!» [23, с. 157].

Героїня запитує про те, що трапилось, але це речення навіть не питально-риторичне, а саме окличне, бо є реакцією Катрі на все побачене.

Уживаючи окличні конструкції автор передає також емоцію злості своїх героїв. Прикладом є комунікація Івана та Ольги, подружньої пари. Їхні стосунки склалися погано через легковажність і байдужість жінки та ревнивий і суворий характер чоловіка. У спілкуванні із дружиною чоловік відчуває роздратування та злість, що зумовлено самою ситуацією спілкування:

«Одвів очі, сказав роздратовано:

– Ти хоча б одіж людську зодягнула! Ось візьму й попалю все к бісовій матері!» [23, с. 256].

Іван засуджував стиль одягу дружини, який був доволі відвертим, через що чоловіка завжди охоплювали ревності:

«Отак, люба жінонько! – повертаючись до хати, мстиво думав Іван. – Одного, другого провчу, щоб інші й мого духу боялися!» [23, с. 256].

Використані окличні конструкції додають емоційності словам героя і свідчать про його злість на дружину та на всіх чоловіків, із якими вона спілкувалася. Виразне прагматичне забарвлення має звертання «люба дружинонько», яке є саркастичним із боку чоловіка й має негативну конотацію.

Отже, проаналізовані окличні речення в романі «Біль і гнів» глибоко передають психоемоційний стан героїв, оскільки, окрім власне інформативної частини, містять суб'єктивний семантичний компонент, у якому показано

емоційну реакцію мовця. Інформативна частина – це і є зміст повідомлення мовців у конкретній ситуації спілкування, а суб'єктивний семантичний компонент – це є прагматично закодований сенс висловлювання, тобто наміри, стратегії, тактики, емоції та відчуття тощо, які використовують комуніканти в певному комунікативному акті. Ще однією особливістю функціонування окличних конструкцій у тексті є те, що за їх допомогою не тільки передано психоемоційний стан мовців у конкретний момент спілкування, а й зафіксовано можливість впливати на співрозмовника, викликати в нього відповідну емоційну реакцію, що допомагає реалізувати комунікативний намір адресанта.

3.3. Незакінчені (обірвані) синтаксичні конструкції як репрезентанти психоемоційного стану

Погоджуємося із думкою мовознавця А. Загнітка про те, що незакінчені конструкції насамперед є «важливим засобом оформлення думки, засобом відтворення почуттів і відношень мовця до зображуваного явища, події, особи і под.» [26, с. 341]. Особливо продуктивні ці конструкції в прагматичному аспекті, оскільки через свою смислову незавершеність яскраво передають психоемоційний стан мовця. У романі «Біль і гнів» чимало обірваних конструкцій, які вжито в конкретних комунікативних ситуаціях.

У конфліктній ситуації спілкування батька із сином незавершеність речення указує на те, що відчуває останній:

«– Самі написали, та ще й б'ється! А-а, сам!..» [23, с. 76].

У цих рядках закодовано образу й ненависть дитини до батька, якому Кім наважується сказати, що винен він сам, проте тут домінує соціальна роль комунікантів – роль батька й роль дитини, яка надає перевагу першому із них. Саме тому Кім починає докоряти батькові, але швидко замовкає лише натякаючи. Тобто хлопець відчуває ненависть, докір, образу, але одночасно й боязнь рідного батька, чергового ляпаса та покарання.

Проте Кімові усе ж таки довелося йти й пояснювати все Тетяні Олексіївні (вчительці). Знову ж таки його психоемоційний стан автор передає за допомогою незавершених конструкцій:

«– Я не казав... Я тільки Миколі... – Я не казав...» [23, с. 79].

Хлопець відчуває провину, тому шукає слова виправдання, які йому важко дібрати, тому його мовлення нечітке й обірване. Дитина перебуває в стані розгубленості, оскільки сама собі заперечує, бо Кім одночасно стверджує, що не називав учительку «куркульською вовчицею», але й говорить, що сказав це лише своєму однокласникові Миколі. Так він хоче розділити свою провину й сором перед вчителькою з однокласником, який розповів усім про те, що йому сказав Кім.

Цікавою із погляду прагматичної лінгвістики є нижче наведена незакінчена синтаксична конструкція:

«Діти є діти...» [23, с. 76].

Це є приклад конотації (їх іноді називають семантичною асоціацією). За визначенням науковців, це «несуттєві, проте стійкі ознаки поняття, що вона виражає і які втілюють прийняту в конкретному мовному колективі оцінку відповідного предмета або факту дійсності» [4, с. 159], «відображають пов'язані зі словом культурні традиції, панівну в конкретному суспільстві практику використання відповідної речі» [5, с. 67].

До конотацій лексем належать і явища мовлення, які зазвичай не зафіксовано в словниках. Прикладом є вище наведена конструкція із роману «Біль і гнів». Вона псевдотавтологічного типу, яких, на перший погляд, потрібно уникати в мовленні як неінформативних (предикат не повідомляє нічого нового про суб'єкт). Проте насправді це не так, оскільки такі конструкції мають високий прагматичний потенціал, оскільки є повноцінними інформативними висловлюваннями завдяки тому, що суб'єктові імпліцитно приписують властивість, яка стійко асоціюється у свідомості мовців із сутностями цього типу.

Аналізовану конструкцію вжито в конкретній комунікативній ситуації: учень назвав свою вчительку «куркульською вовчицею» і директор школи хоче залагодити конфлікт, тому спонукає Кіма попросити вибачення. На виправдання хлопця він і вживає обірвану фразу: «Діти є діти...», у якій використано стереотипний образ дитини, яка не має такого життєвого досвіду, як дорослі, не завжди об'єктивна під час висловлювань, по-дитячому відверта, щира та наївна. Саме так директор пояснює поведінку хлопця, ураховуючи його вік.

За допомогою незавершених речень автор також передає такі емоції героїв, як зникло́вність, розгубленість, дискомфорт під час спілкування і бажання завершити розмову. Наприклад, слова Катрі: «– Ну, мені треба йти...» [23, с. 119]. Героїня випадково зустріла свого колишнього коханого, який покинув її і одружився з іншою: «Дивилася на нього серйозно й уважно, в погляді її не було ні зла, ані докору – лише тильно дивилася, наче хотіла побачити в ньому щось дуже важливе для себе» [23, с. 119].

Вони вже не знають, про що говорити. Катря хотіла, щоб Євген пояснив свій вчинок, проте відповіді не почула ні в словах, ні в очах. Обірвана цитата – ознака того, що дівчина не хоче продовжувати розмову, тому вдає, що їй терміново потрібно йти.

У розмові двох солдатів Андрія та Василя обірвана цитата першого також свідчить про зникло́вність, розгубленість і виправдання перед співрозмовником:

«– Я нічого... я просто так поцікавився, – знітивсь Андрій.

– А ти поменше цікавився б. Цікавому перша куля в голову» [23, с. 142].

Андрій – молодий солдат, який ще зовсім не знає, що таке війна, чим можна пояснити його допитливість та інтерес. Він хоче почути відповіді на свої запитання в більш досвідченого Василя. Проте тут останній виражає роздратування і невдоволення:

«– Та що ти до мене причепився з тими танками! – аж розсердивсь Василь. – Тут хочеться хоч часинку погомоніти по-людському, про війну цю забути, а ти з танками. Надивився ще, не тужи!» [23, с. 142].

З цих рядків зрозуміло, що тема війни для героя болюча, тому він не хоче про неї згадувати, відчуває злість та роздратування, на відмінну від Андрія, який по-справжньому ще не відчув, що таке війна.

У наступному діалозі ми також натрапляємо на незавершене речення:

«– Тату, що ви моїй Зосі сказали?»

– А що? – невинно Іван.

– Та як гляне на мене – регоче, аж заливається.

– Звідки ж мені знати, – одвів очі Іван. – Мо', тому, що невмиваний...»

[23, с. 114].

Незавершене висловлювання героя є його припущенням, чому із нього сміється невістка, й одночасно – це відчуття сорому, що над ним насміхаються.

Отже, незавершені (обірвані) конструкції займають особливе місце в прагматичній лінгвістиці. На прикладі проаналізованих речень ми бачимо, що вони вичерпно передають психоемоційний стан мовців у конкретній ситуації спілкування з урахуванням особливостей учасників комунікації. Емоції героїв роману, які маркують обірвані речення, різноманітні: здивування, розчарування, ніяковіння, розгубленість, приховування, страх, докір та інші, що залежить від перебігу комунікації, її характеру та самих комунікантів.

Отже, мовні одиниці синтаксичного рівня репрезентовано в романі А. Дімарова «Біль і гнів» на масштабному рівні, що ми пояснюємо природою синтаксичних конструкцій, які в прагматичному аспекті – одні з найпродуктивніших, що зумовлює актуальність аналізу прагматично маркованих синтаксичних одиниць у текстах різних функційних стилів. У роботі ми детально проаналізували прагматичний потенціал речень за метою висловлювання (питальні та спонукальні) як емотивно забарвлених одиниць, окличні та незакінчені (обірвані) синтаксичні конструкції як репрезентанти психоемоційного стану, що широко представлено на сторінках роману.

Значна частина питальних речень у мовленні героїв пов'язана із їхнім занепокоєнням про своє майбутнє, що пояснюємо суспільно-політичним

становищем в умовах війни. Під час аналізу питальних синтаксичних конструкцій ми з'ясували, що чимало з них є питально-риторичними, які передають суб'єктивні переживання персонажів, їхній жаль і горе, що спричинено знову ж таки соціально-побутовими подіями. Також особливістю функціювання питальних речень у романі є уживання декількох запитань поспіль. Така тенденція до використання питальних одиниць допомагає більш інтенсивно виразити ту чи ту емоцію.

Проаналізувавши спонукальні конструкції в конкретних мовленнєвих ситуаціях, робимо висновок про їхній наказовий (імперативний) характер із різним ступенем вираження. Емоції, які передають проаналізовані спонукальні речення, різноманітні: злість, ніяковіття, радість, хвилювання, страх, турбота та інші, що залежить від перебігу комунікації, її результату та намірів мовців.

Використовуючи окличні конструкції, автор передає різний психоемоційний стан героїв у тій чи тій комунікативній ситуації. Особливістю функціювання окличних конструкцій у тексті є те, що за їх допомогою не тільки передано психоемоційний стан мовців у конкретний момент спілкування, а й зафіксовано можливість впливати на співрозмовника, викликати в нього відповідну емоційну реакцію, що допомагає реалізувати комунікативний намір адресанта.

Особливо продуктивні в прагматичному аспекті незакінчені конструкції, оскільки через свою смислову незавершеність яскраво передають психоемоційний стан мовця в конкретній комунікативній ситуації. Емоції героїв роману, які маркують обірвані речення, різноманітні: здивування, розчарування, ніяковіття, розгубленість, приховування, страх, докір та інші, що, своєю чергою, залежить від перебігу комунікації, її характеру та самих комунікантів.

ВИСНОВКИ

1. За результатами дослідження вивчено та проаналізовано наукову літературу, у якій висвітлено питання про становлення і розвиток психологізму як напряму лінгвістичних студій. З утвердженням антропоцентризму відбувається переорієнтація мовознавчих досліджень. Проте антропоцентричний підхід не міг самостійно пояснити всі явища й процеси, які відбуваються в мові, що стало причиною зв'язків мовознавства з іншими галузями. Саме тому мовні явища починають досліджувати у зв'язку із категоріями психології. З'ясовано, що психологізм – міждисциплінарна категорія, оскільки є предметом дослідження низки наук. Проаналізувавши дефініції поняття, ми визначили, що психологізм у лінгвістиці – явище, суть якого полягає в тому, що під час аналізу мовних явищ ураховують психічні процеси, які відбуваються у свідомості мовця, тобто це напрям, який розглядає мову як феномен психічного стану й діяльності людини чи народу.

2. Ураховуючи те, що на виникнення психологізму як мовознавчого напряму безпосередньо вплинув бурхливий розвиток психології, її категорії активно залучають до пояснення явищ та процесів, які відбуваються в мові. Дослідники все частіше залучають до наукових розвідок поняття «емоція» як категорію психології. Проте в науці немає однозначності щодо визначення цього терміна, тому можна натрапити на його різні дефініції, зокрема психологів та мовознавців. На основі аналізу низки праць ми визначаємо емоції як психолінгвістичну категорію, яка є природною здатністю людини виражати свої відчуття, використовуючи під час цього вербальні й невербальні засоби спілкування. З'ясовано, що за допомогою емоцій людина передає своє ставлення до дійсності, до висловленого та до адресата; емоції виникають підсвідомо та не виражають суб'єктивних оцінок; виникнення позитивних чи негативних емоцій пояснюють тим, чи задовольнила людина свої потреби та бажання; емоції мають різну тривалість, що залежить від людини та самої ситуації спілкування.

Немає однозначності в науці й щодо дефініції поняття «психоемоційний стан», оскільки дослідники по-різному тлумачать цю категорію. Проаналізувавши низку визначень, ми з'ясували, що психоемоційний стан людини залежить від її реакції на оточення й навколишнє середовище, а також на себе як особистість. Він визначає поведінку людини, її вчинки, взаємини з оточенням у майбутньому. Категорію психоемоційного стану можна розглядати як сукупність притаманних людині емоцій у певний період та в конкретній комунікативній ситуації. З'ясовано, що це може бути одна конкретна емоція або ж їх низка, проте різного характеру (позитивного, негативного, нейтрального).

3. Проаналізувавши окремі науково-теоретичні праці, присвячені проблемам вивчення прагматичної лінгвістики, ми визначили, що в процесі спілкування його суб'єкти формують прагматичний комунікативний простір, у якому мова фіксує ставлення мовця до дійсності, до того, про що він говорить, і до того, кому адресує своє мовлення. З'ясовано, що прагматичний аспект тісно пов'язаний із вербалізацією психоемоційного стану мовця, зокрема в художньому тексті, оскільки саме в контексті прагматичної лінгвістики інтерпретують висловлювання, визначають у них прямі та приховані смисли, а також обґрунтовують доречність вибору певної лексеми із низки можливих варіантів, яка найточніше відповідатиме конкретній ситуації спілкування.

4. У романі Анатолія Дімарова «Біль і гнів» ми виокремили різні типи комунікативних ситуацій, урахувуючи учасників, які здійснюють процес комунікації. Це спілкування між батьками та дітьми, між чоловіком та дружиною, коханим і коханою та комунікація в умовах війни. Важливо, що психоемоційний стан комунікантів залежить від типу спілкування, його учасників, обставин, інтенцій адресата й адресанта, тактик та стратегій, які обирають мовці. Під час аналізу прагматичного аспекту комунікації ми з'ясували, що значну частину емоцій героїв репрезентовано на лексичному мовному рівні, тому безсумнівним є широкий прагматичний потенціал лексичних одиниць української мови.

Визначено, що в комунікації дітей із батьками ключовим є авторитет батька й матері, що пов'язано із соціальною роллю комунікантів. Тому діти найчастіше відчують страх перед батьками, що автор передає за допомогою конотативно забарвлених лексичних одиниць: сопіти, шморгати, примиритися, бризнути, удавати тощо. З'ясовано також, що, окрім страху, діти відчують любов до батьків, прикладом чого є дочка Твердохліба Клара, під час опису психоемоційного стану якої автор використовує також конотацію (липла).

Під час характеристики комунікативних ситуації між чоловіком та дружиною виявлено складну проблематику стосунків. Тому, урахувавши характер комунікації та стосунки між подружжям, можна виділити два типи спілкування: кооперативне й конфліктне, що безпосередньо впливає на омовлення психоемоційного стану героїв роману. У кооперативному спілкуванні для вербалізації психоемоційного стану комунікантів автор використовує сукупність прагматично маркованих одиниць, які кодують відчуття підтримки, опори. Проте психоемоційний стан героїв у конфліктному спілкуванні представлено масштабніше, що пояснено неприязними й грубими стосунками між чоловіком та дружиною. Проаналізувавши лексичні репрезентанти емоцій героїв з урахуванням гендерного аспекту, ми визначили, що жінки найчастіше відчують страх, розпач, душевний біль, розчарування, натомість чоловіки – злість, роздратування, обурення та гнів.

На характер комунікації, учасниками якої є хлопець та дівчина, безпосередньо впливає проблематика стосунків, а саме: вірність, зрада, ненависть, любов, помста тощо, що впливає на добір мовних засобів під час вербалізації психоемоційного стану героїв. Проаналізовані конотативно забарвлені лексеми в мовленні героїв указують на відчуття хвилювання, байдужості, злості, захоплення, страху, докору, розчарування тощо.

У межах останнього типу комунікації в умовах війни, ми виокремили такі ключові образи: жінка (матір, кохана, сестра) та солдат. З'ясовано, що психоемоційний стан солдата автор вербалізує за допомогою прагматично забарвлених лексичних одиниць, що підкреслює їхній широкий прагматичний

потенціал. Часто для передавання емоцій героїв під час опису бойових дій використано лексеми відповідної семантики: оглушені, приголомшені, здригалися, затремтіли, забилися та інші. Вони кодують здебільшого негативні емоції: страху, фізичного й психологічного болю, злості. Дослідивши лексеми-репрезентанти на позначення психоемоційного стану жінок, визначено, що ключовими емоціями, які вони переживають, є страх та хвилювання за долю своїх синів, братів, коханих.

5. Синтаксичні конструкції як одиниці наймасштабнішого рівня мови мають широкий прагматичний потенціал, а тому яскраво показують особливості психоемоційного стану героїв. Ураховуючи статистичні дані ми визначили, що найчастіше для репрезентації психоемоційного стану героїв автор використовує питальні конструкції. Емоції персонажів, які маркують питальні речення, – страх, занепокоєння, здивування, роздратування, злість, тривога тощо, на що безпосередньо впливає ситуація спілкування, її характер, перебіг та учасники. Визначено, що важливу роль під час цього відіграє соціальна й психологічна роль комунікантів. Серед питальних речень виявлено чималу кількість питально-риторичних, які не передбачають відповіді й мають чітке прагматичне забарвлення, оскільки показують психоемоційний стан героя в конкретний момент мовлення.

Проаналізувавши спонукальні конструкції, ми простежили, що більшість із них має наказовий (імперативний) характер. Серед них виявлено речення, які мають негативне забарвлення (категоричний наказ) та позитивну характеристику (вираження прохання, турботи, хвилювання, а також розгубленості та суму).

Під час аналізу прагматичного потенціалу окличних речень з'ясовано, що вони мають власне інформативну частину та суб'єктивний семантичний компонент, у якому й зафіксовано психоемоційний стан героїв. Використовуючи окличні конструкції, автор передає такі емоції персонажів: заздрість, ненависть, злість, біль, радість та інші. Визначено, що особливістю їх функціонування в тексті є те, що вони не лише передають психоемоційний стан

мовців у конкретний момент, а й, використовуючи їх, адресанти мають можливість впливати на адресата, викликати певну реакцію і досягати комунікативної мети.

Незавершені (обірвані) конструкції посідають важливе місце в прагматичній лінгвістиці, оскільки кодують особливі емоції персонажів у конкретній комунікації, залежно від її перебігу, характеру й учасників. Обірвані речення демонструють різні емоції героїв, серед яких: здивування, розчарування, образа, ненависть, розгубленість, ніяковість, докір, страх, приховування, невпевненість або ж припущення та інші.

6. Дослідження особливостей вербалізації емоцій з урахуванням прагматичного підходу має значну перспективу, оскільки відповідає антропозорієнтованості сучасного мовознавства. Такі дослідження розширюють межі лінгвістики XXI ст. та свідчать про її взаємодію з іншими науками, що є ознакою її розвитку та невичерпності. Феномен людини, її внутрішнього світу, почуттів, переживань, взаємодію із зовнішнім середовищем показано саме в мові, тому вивчення закономірностей та особливостей співіснування людини й мови є цікавим і перспективним напрямом дослідження. Зокрема, ураховуючи той факт, що особистість не може без спілкування, а домінантною на сучасному етапі розвитку лінгвістики є комунікативно-прагматична парадигма, вважаємо особливо актуальними подальші дослідження вербалізації психоемоційного стану з урахуванням прагматики тексту у всіх функційних стилях української мови, художньому зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Psychoemotional states and personality traits of patients undergoing treatment / L. Maksimenkova and others. The International Conference «Health and wellbeing in modern society» : conference proceedings. Advances in Health Sciences Research. 2020. Vol. 28. P. 238–243.
2. Авдейчик Т. В. Особливості психологізму як одного з напрямів лінгвістичних досліджень. *Студентські наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гуманітарні науки»*. Острог, 2021. Вип. 12. С. 3–13.
3. Апресян В. Ю. Речевые стратегии выражения эмоций в русском языке. *Русский язык в научном освещении*. 2010. № 2. С. 26–57.
4. Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография. Избранные труды : в 2 т. / изд.: Ю. Д. Апресян. Москва : Языки русской культуры, 1995. Т. 2. 766 с.
5. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Москва : Восточная литература, 1974. 472 с.
6. Апресян Ю. Д. Хотеть и его синонимы: заметки о словах. *Филологический сборник. К 100-летию со дня рождения В.В. Виноградова*. Москва, 1995. с. 16–33.
7. Арутюнова Н. Д. Прагматика. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. С. 389–390.
8. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека : монография. Москва : Языки русской культуры, 1999. 896 с.
9. Бацевич Ф. С. Лінгвістична прагматика: спроба обґрунтування проблемного поля та дослідницької одиниці. *Мовознавство*. 2009. № 1. С. 29–37. URL: https://movoznavstvo.org.ua/index.php?option=com_attachments&task=download&id=340 (дата звернення: 05.05.2021).
10. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.

11. Бацевич Ф. С. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень : підручник. Київ : ВЦ Академія, 2008. 240 с.
12. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2011. 304 с.
13. Берн Е. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы». Литур, 2001. 576 с. URL: https://modernproblems.org.ru/attachments/article/291/transl_v2_Berne.pdf (дата звернення: 03.09.2021).
14. Богданов В. В. Лингвистическая прагматика и ее прикладные аспекты. *Прикладное языкознание*. СПб., 1996. С. 268–275.
15. Бригида О. О. Стенічний психоемоційний стан як проблема лінгвоемоціології. URL: <file:///C:/Users/User/Desktop/джерельна%20база/pdf> (дата звернення: 03.02.2021).
16. Варій М. Й. Загальна психологія : навчальний посібник. Вид. 2-ге, випр. і доп. Київ : «Центр учбової літератури», 2007. 968 с.
17. Вахтель Н. М. Основы прагмалингвистики: учеб. пособ. Воронеж: Изд-во ВГУ, 2006. 31 с.
18. Гак В. Г. Язык как форма самовыражения народа. *Язык как средство трансляции культуры*. Москва, 2000. С. 54–68
19. Гончарук М. М. До проблеми поняття «Емоція» у лінгвістиці. URL: http://www.chnu.edu.ua/res/chnu.edu.ua/period_vudannia/web13/pdf/2012_1/Maryna_Honcharuk.pdf (дата звернення: 08.02.2021).
20. Государська О. В. Антропоцентризм як провідний принцип відтворення світу свідомістю людини (на матеріалі перекладу французьких відсоматичних термінів українською мовою). *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2015. №III(15). С. 59–62. URL: https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/gosudarska_o._v._anthropocentrism_as_the_guiding_principle_of_recreating_the_world_with_human_consciousness_based_on_translation_of_french_somatic_terms_in_ukrainian.pdf (дата звернення: 08.02.2021).

21. Гринин В. Семантика эмоционально-экспрессивных средств языка. Москва : Наука, 1983. С. 113–120.
22. Гром'як Р. Т. Літературознавчий словник-довідник. Київ : ВЦ «Академія», 1997. 752 с.
23. Дімаров А. Біль і гнів. URL: [dimarov-anatoliy-andriyovych-bil-i-hniv10405\(1\).pdf](http://dimarov-anatoliy-andriyovych-bil-i-hniv10405(1).pdf) (дата звернення: 04.11.2021).
24. Дмитренко Я. М. Психологізм художнього тексту в контексті лінгвістичних концепцій. *Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди «Лінгвістичні дослідження»*. 2016. Вип. 43. С. 157–162. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/znpkhnpu_lingv_2016_43_23%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/znpkhnpu_lingv_2016_43_23%20(1).pdf) (дата звернення: 15.02.2021).
25. Живіцька І. А. Мовна картина світу як відображення реальності. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2010. Вип. 4. С. 20–25. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4-kEQz2DubgJ:irbis-nbu.gov.ua/cgibin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/PhSt_2010_4_5.pdf+%&cd=2&hl=uk&ct=clnk&gl=ua&client=opera (дата звернення: 02.02.2021).
26. Загнітко А. П. Теорія граматики і тексту : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2014. 480 с.
27. Засєкіна Л. В., Засєкін С. В. Вступ до психолінгвістики : навч. посіб. Острог : В-цтво НУОА, 2018. 168 с.
28. Зеленько А. Загальне мовознавство : навч. посіб. Київ : Знання, 2010. 380 с.
29. Золотухина О. Б. Психологізм в літературі : посіб. по спецкурсу для студентів. Гродно : ГрГУ, 2009. 181 с. URL: <http://www.elib.grsu.by/katalog/137661-256675.pdf> (дата звернення: 05.05.2021).
30. Іванова О. В. Антропоцентрична парадигма в сучасній лінгвістиці. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів та*

природокористування України. Серія : Філологічні науки. 2013. Вип. 186 (2). С. 67–73. URL:

[file:///C:/Users/User/Downloads/nvnau_fil.n_2013_186\(2\)_11%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/nvnau_fil.n_2013_186(2)_11%20(4).pdf) (дата звернення: 26.03.2021).

31. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник. 2-ге вид., доп. Київ : Академія, 2006. 463 с.

32. Кравченко Н. Г. Репрезентація емоційних станів у внутрішньому мовленні Дідеріха Геслінга у романі Генріха Манна «Вірнопідданий». *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи.* 2016. С. 82–87. URL: http://langcenter.kiev.ua/Lingvistika%202016/82-87_Kravchenko.pdf (дата звернення: 02.03.2021).

33. Кришко А. Вплив ідей Вільгельма фон Гумбольдта (1767– 1835) на мовну освіту в Україні XIX – початку XX століття : монографія. Умань : ФПО Жовтий О. О., 2015. 179 с.

34. Куранова С. І. Основи психолінгвістики : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2012. 208 с.

35. Лингвистический энциклопедический словарь / за ред. Н. В. Ярцевой. Москва : Советская энциклопедия, 1990. 685 с.

36. Мандер С. М. Емоції та їх вербальна репрезентація в українській та американській лінгвокультурах. Мовні і концептуальні картини світу. 2014. Вип. 50 (2). С. 42–48.

37. Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2001. 208с.

38. Маслова Т. М., Покацкая А. В. Соотношение психоэмоционального состояния и уровня стрессоустойчивости личности. *Азимут научных исследований: педагогика и психология.* 2020. Т. 9. № 2 (31). С. 351–353.

39. Негрич Н. Вербалізація емоцій засобами фразеології. URL: http://www.chnu.edu.ua/res/chnu.edu.ua/period_vudannia/web13/pdf/2012_1/Nataliia_Nehrych.pdf (дата звернення: 05.05.2021).

40. Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков) : курс лекций. Минск : БГУ, 2009. 185 с.
41. Петренко Є. М. До проблеми вербалізації емоцій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2018 № 37. Т 4. С. 81–84.
42. Пініч І. П. Окличні висловлення в сучасному англomовному діалогічному дискурсі: семантика та функціонування : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ, 2009. 23 с.
43. Романова Н. В. Психолінгвістичні методи дослідження емотивної лексики. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Філологічна*. 2012. Вип. 29. С. 176–179. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2012_29_59.pdf (дата звернення: 05.03.2021).
44. Словник української мови, в 11-ти томах. Том 1. Київ : Наукова думка, 1970. 827 с.
45. Словник української мови, в 11-ти томах. Том 2. Київ : Наукова думка, 1971. 547 с.
46. Словник української мови : у 11-ти томах. Том 8. Київ : Наукова думка, 1977. 927 с.
47. Соколова Е. Д. Эмотивные высказывания в русской и английской прессе : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19. Саратов, 2010. 24 с.
48. Столнейкер Р. С. Прагматика. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва : Прогресс, 1985. Вып. 16. С. 419–438.
49. Столяр З. В., Авдейчик Т. В. Прагматичний потенціал синтаксичних конструкцій у романі Анатолія Дімарова «Біль і гнів». *Комплексний підхід до модернізації науки: методи, моделі та мультидисциплінарність* : матеріали II міжн. наук. конф., м. Вінниця, 19 листоп. 2021 р. Вінниця, 2021. С. 85–89.
50. Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1980. 214 с.
51. Шаховский В. И. Эмоции как объект исследования в лингвистике. *Вопросы психолингвистики*. 2009. № 9. С. 29–42.

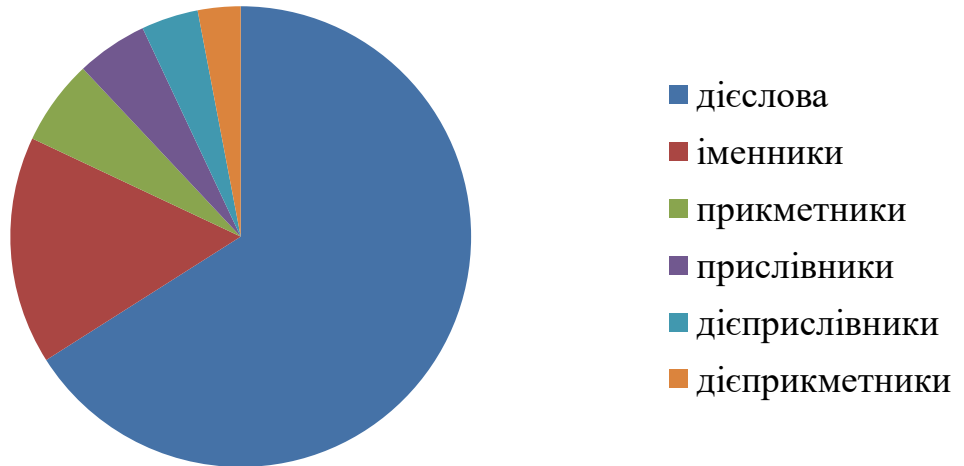
52. Школяренко В. І. Актуальні питання порівняльної лінгвістики: порівняльно-типологічний і перекладацький аспекти : навч. посіб. Суми, 2019. 148 с.

53. Ярун Г. М. Форма і зміст у лінгвістичній теорії О. О. Потебні. *Магістеріум. Мовознавчі студії*. 2011. Вип. 43. С. 96–99.

ДОДАТКИ

Додаток А

Співвідношення лексичних одиниць-репрезентантів
психоемоційного стану героїв роману
Анатолія Дімарова «Біль і гнів»

Додаток Б

Співвідношення синтаксичних одиниць-репрезентантів
психоемоційного стану героїв роману
Анатолія Дімарова «Біль і гнів»

